

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»**

Əlyazması hüququnda

Xasməmmədov Məhərrəm Nətiq oğlu

(Magistranın A.S.A.)

**“Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin xammal bazaları
və onların genişləndirilməsi imkanları”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405

Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşmanın adı:

**İstehsalat və xidmət sahələrinin
iqtisadiyyatı və idarə edilməsi
(sahələr üzrə)**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dosent S.M.Məmmədov
(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent A.S.Mehtiyev
(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)

Kafedra müdiri:

i.e.n., dosent Ə.V.Hacıyev
(elmi dərəcə və elmi ad, A.S.A.)

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

Səh.

GİRİŞ	3
FƏSİL I. YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN SOSIAL-İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ VƏ AQRAR-SƏNAYE İNTEQRASIYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	6
1.1. Yüngül sənaye, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun yeri və rolu.....	13
1.2. Yeyinti sənayesi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun yeri və rolu.....	15
1.3. Sənaye sahələrinin rəşional yerləşdirilməsi və aqrar-sənaye inteqrasiyasının nəzəri əsasları.....	23
FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ XAMMALLA TƏMİNATININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	36
2.1. Yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması yerli xammaldan istifadə və xammal bazasının genişləndirilməsi istiqaməti kimi.....	36
2.2. Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyası.....	48
2.3. Yeyinti sənayesinin mövcud vəziyyəti, xammal bazası və aqrar– sənaye inteqrasiyası.....	57
FƏSİL III. YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ XAMMAL BAZASININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	69
3.1. Azərbaycanca yeyinti və yüngül sənayenin inkişaf strategiyası.....	69
3.2. Dövlətin sənaye siyasəti və yeyinti və yüngül sənayenin xammalla təminat problemlərinin həlli məsələləri.....	76
3.3. Yeyinti sənayenin xammal bazası, onun genişləndirilməsi imkanları.....	83
NƏTİCƏ	7
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	101

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi sənayeləşdirmə və modernləşdirmə ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə ölkə üçün sənayeləşdirmə kənd təsərrüfatının inkişafı nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bu zaman ilk növbədə bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar ilan sənaye sahələrini nəzərə alınmalıdır. Bu sənaye sahələrinə yeyinti və yüngül sənayeni və emal sənayesinin digər sahələrini aid etmək olar.

Bu sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi üzrə dövlətin strategiyası ilk öncə iki vacib məsələnin həllinə xidmət edir: birincisi xalq istehlak mallarının əhalinin artan tələbatının ödənilməsi; ikincisi isə xalq təsərrüfatının növbəti mərhələlərdə də sənayeləşdirilməsi üçün yığının yaradılması.

Yeyinti və yüngül sənaye emal sənayesinin aparıcı sahələrindən. Bu sənaye sahələri Respublikada son illər müəyyən qədər inkişaf edən sahə olmaqla daxili tələbatı ödəməklə xarici bazarlara da sahənin bəzi məhsulunun çıxılmasına xidmət edir. Bəzi ərzaq məhsulları, iplik və s. bir neçə xarici ölkələrə ixrac edilir. Yeyinti və yüngül sənaye əhalinin ərzaq məhsullarına, ilk tələbat mallarına olan tələbatının ödənilməsində, əhalinin işlə təmin olunmasında, dövlət büdcəsinin formalaşmasında da öz töhfəsini verən sahələrdir. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi, istehsalın yerli xammala əsaslanaraq təşkil edilməsi onun ehtibarlı xammal bazasının formalaşmasını tələb edir.

Respublikamızın öz müstəqilliyini əldə etməsi, yeni iqtisadi şəraitə keçid, torpaq sahələrinin kənd əhalisinə paylanması və digər yeniliklər nəticəsində illərlə formalaşmış və inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı birdən birə idarəolunmaz hala düşməklə hər bir kəndlinin sərbəst ixtiyarında olan torpaq sahələrindən otlaq kimi istifadə etməsinə şərait yaratmışdır. Bu isə sahə istehsallarında əkin sahələrinin becərilməsi səviyyəsinin, məhsuldarlığın aşağı düşməsilə nəticələnmişdir.

Regionların inkişafı üzrə I, II və III Dövlət Proqramları və onlardan irəli gələn vəifələrin icrası yeyinti və yüngül sənayenin xammal bazası olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Bununla əlaqədar yeyinti və yüngül sənayenin xammal bazasının genişləndirilməsi imkanlarını

araşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoymuş elmi-tədqiqatın aparılmasının əhəmiyyəti və zəruriliyi artır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının yeyinti və yüngül sənayesi, onları xammalla təchiz edən kənd təsərrüftü, aqrar-sənaye kompleksidir. Tədqiqatın predmetini isə yeyinti və yüngül sənayenin təsərrüfat fəaliyyətində böyük rol oynayan sahələr arasındakı münasibətlər və habelə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında sahənin roludur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin xammal bazasının genişləndirilməsi imkanları və yollarının araşdırılması dissertasiya işinin məqsədini və müdafiənin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metadoloji əsasını Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin əsərləri, problemlə bağlı mövcud ideya və nəzəriyyələr təşkil etmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin fərman və sərəncamları, qanunlar və dövlət proqramları, müvafiq dövlət qurumlarının iqtisadi – sosial siyasəti, hesabatları, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazaları və dövrümətbuat məlumatları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədqiqat obyektı olan yeyinti və yüngül sənayenin ölkə iqtisadiyyatının inkişafının səciyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması və sistemləşdirilməsi;
- müəyyən göstəricilər üzrə sahənin fəaliyyətinin araşdırılması;
- yeyinti sənayesinin xammal bazasının hərtərəfli tədqiqi və sahə istehsalının təmin edilməsində payı müəyyən edilmişdir;
- yüngül sənayesinin xammal bazasının hərtərəfli tədqiqi və sahə istehsalının təmin edilməsində payı müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanda yeyinti sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdır;
- Azərbaycanda yüngül sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdır;

- Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilməsi və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdırılması əsasında əhəmiyyətli təkliflər verilmişdi.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat zamanı alınan nəticələr, müəyyən edilmiş problemlərin həlli yolları vəirəli sürülən təkliflərin praktiki olaraq həyata keçirilməsi, yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin xammal bazasından səmərəli istifadəyə köməklik göstərə bilər. Eyni zamanda xammal bazasının öyrənilməsi və genişləndirilməsi üzrə tədqiqat işlərinin aparılmasında yardımçı ola bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, həmçinin mövzu ilə əlaqədar problemləri öyrənilməsində istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 103 səhifə həcmindədir. Dissertasiyada 13 cədvəl 2 diaqram qurulmuşdur.

FƏSİL I. YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN SOSIAL-İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ VƏ AQRAR-SƏNAYE İNTEQRASIYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Yüngül sənaye, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun yeri və rolu

Yüngül sənaye əhalini parça, geyim, ayaqqabı və digər əşyalarla təmin edən sahələr qrupundan ibarət olan sahə və yarımsahələri üzündə birləşdirir. O emal sənayesinə aid olmaqla toxuculuq, ayaqqabı, gön-dəri, xəz-dəri, tikiş və s. bu kimi sahələri üzündə birləşdirir. Yüngül sənaye kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, və kimya sənayesi ilə sıx əlaqəli fəaliyyət göstərən sahədir. Kənd təsərrüfatı yüngül sənayeni ayri-ayri xammal növləri ilə, maşınqayırma – avadanlıqlarla, kimya sənayesi isə liflərlə və boyalarla təmin edir.

Yüngül sənaye avadanlıq, kimyəvi liflər və s. alaraq öz növbəsində onların özlərini istehsal təyinatlı məhsullarla təmin edir. Yüngül sənayenin ağır sənaye ilə əlaqəsini, nisbətini nəzərə almaq əmək resurslarından rəşional istifadə nöqtəyi nəzərdən səmərəlidir, belə ki istehlak şüyləri istehsalı sahələrində sayca qadınlar daha çox üstünlük təşkil edirlər, nəinki kişilər. Ölkə üzrə yüngül sənayenin sosial-iqtisadi rolu və əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Bu tək fizioloji aspektdə deyil, həmçinin əhalinin estetik planda da tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Yüngül sənayenin mövcudluğu iqtisadi rayonların inkişafının kompleksliyini gücləndirir. Yüngül sənayenin tərkibində məhsul istehsalı üzrə və işləyən fəhlələrin sayına görə toxuculuq sənayesidir ki, o da öz növbəsində parça, trikotaj və digər məhsullar istehsal edən müəssisələri özündə birləşdirir [18, 32].

Yüngül sənaye ilkin xammal emal edən və hazır məhsullar istehsal edən sənaye sahə və müəssisələrini özündə birləşdirən iri sahədir.

Yüngül sənayenin əsas əlamətlərindən biri qoyulmuş kapitalın tez qaytarılmasıdır. Sahənin texnoloji xüsusiyyətləri minimum xərclərlə istehsal olunan məhsulun assortimentinin dəyişməsinə imkan verməsidir ki, bu da öz növbəsində istehsalın mobilliyini təmin edir [42].

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, toxuculuq mallarının yaranması çox qədim dövrlərə təsadüf edir. belə ki, insanlar geyim paltarlarını ilkin olaraq heyvanların

dəriləri, sonralar isə toxuduqları paltarlarla əldə etmişlər. Bir çox dövlətlər kimi Azərbaycan dövlətinin yarandığı vaxtlarda, Atropatena və Alban dövlətləri ərazilərində toxuculuq inkişaf etmişdir. Hələ qədim ipək yolunun Azərbaycan ərazisindən keçməsi, Şirvan, Şəki, Şamaxı ipəyinin şöhrəti haqqında çox faktlar olması məlumdur. Məsələn respublikada xalçaçılığın tarixi XIII əsrə təsadüf edir. Azərbaycanın qədim və ənənəvi sahələrindən biri olan yüngül sənaye ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı baxımından mühüm potensiala malikdir. Ölkənin yüngül sənaye müəssisələri əsasən pambıq, yun, barama, və göndəri xammalı məhsullarının emalına əsaslanır. Yüngül sənayenin əsas sahələri: toxuculuq, tikiş, gön-dəri, xəz və ayaqqabı sahələri sayılır ki, bu məhsullardan geyim kimi istifadə etməkdən başqa mebel, aviasiya, avtomobil, yeyinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, səhiyyə və s. sahələrdə istifadə edilir [13, 14].

İri fabrik industriyası kimi yüngül sənaye XVIII əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Yüngül sənayenin texniki inkişafına XVIII əsrin ən önəmli kəşflərindən olan sahə istehsalı üçün zəruri olan istehsal əsas fondların aktiv hissəsinin (əyricilik maşınları, toxuculuq dəzgahları, kard-maşınların) istehsalına və istehsala tətbiqinə başlanması olmuşdur. Bu kəşflər toxuculuq sənayesinin kapitalist manufakturasından iri maşınlı industriyaya keçidini şərtləndirdi. Lakin, bu sahənin inkişaf edərək, iri toxuculuq fabriklərinin yaranması, yüngül sənaye sahələrinin inkişafı Azərbaycanda XIX əsrin birinci yarısında başlamışdır. Bu sahələrin inkişafı onun xammalının olması, material texniki bazanın yaradılması, enerji sahələrinin xüsusilə, işçi qüvvəsinin olması əsas şərtlərdən biridir ki, bütün bu göstəricilər respublikada vardır. Lakin bütüün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın Rusiya təbəçiliyində müstəmləkə olması, emal sahələrinin inkişafına bilərəkdən imkan verilməmidir. Azərbaycanda ən iri toxuculuq sahəsi olan və bir sıra məlumatlara əsasən, çox çətinliklə xeyriyyəçi Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən 1897-ci ildə əsası qoyulan, “Tağıyevin Qafqaz sahmdar cəmiyyəti lifli cisimlər emal edən fabriki” adı altında fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar bu fabrik genişləndirilərək ən güclü müəssisəyə çevrilmişdir. 1961-1964-cü illərdə fabrikin boya, naxış əyirici, toxucu sahələri artırılaraq, 1975-ci ildə fabrik 5164 ton iplik, 35347 t cod parça və 114467 t hazır parça istehsal edərək, yüksək iqtisadi gəlir əldə etmişdir.

Ən böyük müəssisələrdən biri də, xırda tikiş emalatlxanaları əsasında “Azərpaltar” adı ilə 1922-ci ildə yaradılmış Bakı tikiş fabriki 1975-ci ildə 477 min palto, 113 min kostyum, 5 min şalvar, 395 min gödəkcə istehsal edərək, respublika iqtisadiyyatında əsas rol oynamışdır.

Yüngül sənaye sahəsində öz xüsusi çəkisi olan Şəki istehsal birliyidir. Bu birliyin əsası, hələ 1827-ci ildə Şəki (Nuxa) ipəkçilik manufakturası cəmiyyəti, bir qədər sonra 1829-cu ildə Şəkiddə Xanabad ipəkçiliyi məktəbi fəaliyyətə başlamış, Xanabad ipək müəssisəsi tikilməklə fabrikin əsası qoyulmuşdur. Birliyə çevrilən bu müəssisə ən güclü sənaye kombinatı olub, 1986-cı ildə 37,2 mln. manatlıq ipək parça istehsal edərək, SSRİ-də təbii ipək parça istehsalının 19%-ni verməklə yüksək iqtisadi gəlir əldə etmişdir.

XIX əsrin ortalarında Zaqafqaziyada emal olunan xam ipəyin 2/3-ni Azərbaycan verirdi. 1861-ci ildə Şəkiddə böyük baramaaçma fabriki tikildi. 1887-ci ildə təşkil olunmuş “Qafqaz ipəkçilik stansiyasının” Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Şəki, Ağdam, Qax və s. şöbələrini ipək mədəniyyətini əhali arasında yayması sahəsində barama istehsalı xeyli artmışdır. İpəkdən müxtəlif növ parçalar toxunurdu. Şamaxı, Şəki, Gəncə, Ordubad şəhərləri ipək parça istehsal edən mərkəzlər idilər. Azərbaycan ipəyi dünya bazarında İtaliya və Yaponiya ipəyiylə bərabər qiymətləndirilirdi. Şəki ipəyi Tiflis ipək məhsulları sərgisində (1863) birinci yer tutmuş, London (1862), Moskva (1872), Vyana (1873) ümumdünya sərgilərində medal almışdır. Moskva bədii sərgisində (1882) Ordubad ipəyi qızıl və gümüş medal, Tiflis sərgisində (1889) Qarabağ ipəyi qızıl medal, Nijni Novqorod Ümumrusiya bədii sərgisində (1896) Şəki ipəyi fərdi diploma layiq görülmüşdür. 1903-cü ildə Qarqada Ümumrusiya bitkiçilik sərgisində Ordubad ipəyi böyük və kiçik qızıl medal almışdır. Ümumiyyətlə XX əsrin əvvəllərində 13 dəfə qızıl medalla təltif edilmişdir.

1913-cü ildə şəkiddə 1400 pud quru barama, 1425 pud parça, 1850 pud xam ipək istehsal olunmuşdur. Həmin dövrlərdə Azərbaycan Rusiya bazarını ipəyə olan tələbatlınlı 25%-ni ödəmişdir. Tarixi ipək yolu Azərbaycandan keçməklə Çin və Mirkəzi Asiyanı Avropa ölkələri ilə birləşdirmişdir [16, 17, 18].

Azərbaycanda pambıq istehsalı qədim tarixə malik olsa da, bu sahədə toxuculuq az inkişaf etmişdir. Hazırda respublikada 50-dən çox kiçik pambıqtəmizləmə

müəssisəsi olsa da, böyük pambıq-parça fabriki ancaq Bakı, Gəncə və Mingəçevirdə yerləşir. Müasir tipli 14 pambıqtəmizləmə zavodu var. Bunlar əsasən Ağcabədi, Yevlax, Dəliməmmədli, Ləki, Daşburun, Bərdə, Ucar, Sabirabad, Tərtər, Əli Bayramlı, İmişli, Salyan, Sarıcallar, Horadiz zavodlarıdır.

Yüngül sənayedə yunluq sənaye istehsalı da azdır. Yüngül sənayenin ümumi həcmnin cəmi 21%-ni təşkil edir. Bu da Yevlax yun fabriki işə düşdükdən sonra daha çox nəzərə çarpacaq olmuşdur. Azərbaycan tarixən qoyunçuluqla məşğul olmuşdur. Xammal ehtiyatı çox olmasına baxmayaraq, yun mallar toxuculuğu az inkişaf etmişdir. Yun toxuculuğunun payı yüngül sənayedə 11%-dir. Bunun da əsasını xalça toxuculuğu təşkil edir. Yazılı məlumatlara görə Azərbaycanda xalçaçılıq çox qədimdən- eramızdan əvvəl tunc dövründə başlamışdır.

Azərbaycanda boyaçılığın da tarixi xalçaçılıqla bir dövrə düşür. Lakin bu sahələrin sənaye baxımdan inkişafı XVIII əsrin sonunda və XIX əsrdə geniş miqyas almışdır.

Qarabağ ipək kombinatı 1926-28-ci illərdə yaradılaraq, yüksək səviyyədə toxuculuq dəzgahları ilə təchiz edilmiş, 1977-ci ildə 141,7 ton xam ipək, 125 ton eşmə ipək, 15479 min kv. metr ipək istehsal edərək, yüksək iqtisadi nailiyyət qazanmışdır.

Gəncə toxuculuq kombinatı, Gəncə xalça-mahud kombinatı 19270ci ildə yaradılmışdır. Həmin illərdə çox zəif gücə malik kombinat 70-80-ci illərdə genişləndirilmiş və gücü 10 dəfələrlə artırılaraq yüksək gəlir əldə edilmişdir.

Yüngül sənaye müəssisələrindən, Ordubad ipək müəssisəsi də qədim tarixə malikdir. Özünün məhsulu ilə şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycanın yüngül sənaye müəssisələrinə başqa bir sıra pambıq, parça, toxuma, əyirmə fabrikləri və onların Qazaxda, Ağstafada, Şəmkirdə, Xaçmazda şöbələri geniş fəaliyyət göstərir ki, bunlar yüksək iqtisadi gəlir əldə edilir.

Başqa sahələrlə müqayisədə yüngül sənaye sahəsi nisbətən çətin iş şəraiti sayılır. 1980-ci illərdə bu sahədə 100 minədək işçi olmuş, 1970-ci illə müqayisədə 30% artmışdır. Respublika üzrə pambıq parça toxuculuğu sahəsində adabaşına 18 metr parça istehsal edilmişdir. Bu rəqəm sabiq İttifaq üzrə 27 min nəfər olmuşdur. Buradan məlum olur ki, xammalla istehsal arasında uyğunsuzluq vardır. Belə ki, respublikada

xammalın çox olmasına baxmayaraq toxuculuq sahəsi geri qalmışdır. Belə vəziyyət gön-dəri sənaye mallarının istehsalında da özünü göstərmişdir [13].

Buna baxmayaraq Yüngül Sənaye Nazirliyinin 31 müəssisəsində buraxılan 447 məmulat keyfiyyət nişanı ilə buraxılaraq 3,2 mln. man. iqtisadi gəlir alınmışdır. Ümumiyyətlə yüngül sənaye sahəsində istehsal 10 ildə 2 dəfə, yun malların həcmi 5 dəfə (Yevlax fabrikası hesabına) artaraq 343,5 mln. man iqtisadi gəlir qazanılmışdır. Yüngül sənaye sahələrinin genişləndirilməsi və iqtisadi inkişafına baxmayaraq, xammalın əsas hissəsi sabiq ittifaqın bölgüsü əsasında müxtəlif respublikalara göndərilərək son məhsul həmin regionlarda istehsal edilirdi.

Yüngül sənaye ona bitki xammalı (pambıq, kətan), heyvandarlıq xammalı (yun, ipək, gön və xəz-dəri) və süni və sintetik liflər verən kimya sənayesi ilə sıx əlaqədardır. Süni lif oduncaqdan hazırlanmış kimyəvi liflərdən (viskoz, asetat və s.) sintetik lif-neft, qaz və kömürdən düzəldilmiş liflərə (kapron, lovsan və s.) deyilir. Yüngül sənaye bütün ölkələrdə inkişaf etmişdir. XX əsrin II yarısından başlayaraq - bol xammal və ucuz işçi qüvvəsinə malik İEOÖ –lərin bu sahədə payı İEO-lərə artmışdır.

Toxuculuq – yüngül sənayenin ən mühüm sahədir. Toxuculuq istehlakçıya əmək ehtiyatlarına və xammal mənbələrinə meyl edir. Əsasən qadın əməyindən istifadə olunduğundan toxuculuq müəssisələri ağır sənaye rayonlarında və əhalinin sıx məskunlaşdığı yerlərdə tikilir. Toxuculuq məhsulları pambıq, yun, ipək və kətan parça müəssisələrində yaradılar. Parçanın hazırlanması aşağıdakı mərhələlərdən keçir.

- Xammal - pambıqtəmizləyən, kətan emal edən və yunyuyan müəssisələrdə ilkin emaldan keçir. Çoxlu tullantı yarandığından bu mərhələ üzrə müəssisələr xammal mənbələri yaxınlığında yerləşdirir [19, 21, 22].

- Əyiricilik - Bu mərhələdə lifdən yelik alınır.

- Toxuculuq - Bu mərhələdə iplikdən cod parça hazırlanır.

- Bəzəmə - Bu mərhələdə cod parçanı boyayıb, naxışlayırlar.

Bu mərhələləri ayrı-ayrı əyiricilik, toxuculuq və ya bəzəmə fabriklərində keçirmək olar. Bu fabriklərin hər birinin nəqliyyata, yükləmə – boşaltma işlərinə çəkdiqləri xərclər hazır məhsulun maya dəyərinə daxil olaraq, onun qiymətini

bahalaşdıracaq. Deməli, toxuculuq istehsalının bütün mərhələlərini 1 müəssisədə - kombinatda birləşdirmək daha sərfəlidir.

ETI dövründə təbii lifdən toxunan parçaların miqdarı azalmış, kimyəvi lifdən toxunan parçaların miqdarı isə artmışdır. Pakistan, Hindistan, Çin, Misir, Tayvan, Koreya, Braziliya kimi İEOÖ-lər ucuz işçi qüvvəsi və bol xammal hesabına əsas parça ixrac edən ölkələrə çevrilmişlər.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı ən qədim vaxtlardan məlumdur. Yüngül sənayenin inkişafı yerli xammalın olması ilə əlaqədar mümkün olmuşdur. Respublikada pambıq, yun, ipək-barama, gön-dəri, xəz dəri, quş tükü və s.bu kimi təbii xammal növləri üzrə istehsal sahələri hələ qədim dövrlərdən inkişaf etdirilmişdir. Cədvəl 1.1-də verilənlərdən belə məlum olur ki, müxtəlif dövrlərdə pambıq əkin sahələri və məhsul yığımı müxtəlif olmuşdur. Hələ 1940-cı ildə pambıq istehsalı sahələri indikindən demək olar ki, 3,4 dəfə çox olmuş, məhsuldarlıq isə 2,4 dəfə az olmuşdur. Tədqiq olunan dövrdə ən yüksək məhsuldarlıq, pambıq yığımı hər hektar əkin sahəsinə 1980-ci ildə olmuşdur ki, həmin ildə bir hektar əkin sahəsindən 3,01 ton pambıq yığılmışdır [35].

Pambıq əkin sahələrinin azalması ümumi istehsal səviyyəsinə və Respublikada yüngül sənayenin xammalla təminatı səviyyəsinə bir başa təsir etməklə sahənin də iş fəaliyyətini əks stimullaşdırır. Eyni zamanda bir hektar pambıq əkini sahəsindən 1980-ci illə müqayisədə 1,57 dəfə az məhsul yığımı da düşündürücüdür.

Yun istehsalında isə 1940- illə müqayisədə baxılan hər dövrdə inkişaf-artım müşahidə olunur. Bu artım Qoyunl və keçilərin sayının artması ilə də izah oluna bilər. Əgər 1940-cı ildə ölkə üzrə cəmi 25465,7 min baş keçi və qoyun saxlanılırdısa artıq 1980-ci ildə 5306,4 min baş keçi və qoyun, 2000-ci ildə 8331, 2 min baş qoyun və keçi, 2013-cü ildə isə 8569,4 min baş qoyun və keçilər becərilirdi ki, bu da bilavasitə respublikada yun istehsalının həcmində də özünü göstərir. Yun istehsalı 1940-cı ildə 4,2 min ton, 1980-ci ildə 10,7 min ton, 2000-ci ildə 10,9 min ton və 2013-cü ildə isə 16,8min ton yun istehsal olunmuşdur. Deməli 1940-cı illə müqayisədə 1990-cı ildə 2,66 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 2,59 dəfə, 2013-cü illə müqayisədə isə 4 az yun istehsal edilmişdir. Hər bir baş qoyun və keçiyə düşən yun qırımı orta hesabla 0,0019 kq düşür qırımında göstərici demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Təbii ki,

yunluq və ya qırılmayan qoyunlar və keşçilərində qəzillərindən istifadə olunur ki, onların qırılması və hər hansı bir məhsul növünün istehsalında istifadə edilməsi mümkündür. Beləliklə yunistehsalı səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bu sahənin inkişaf etdirilməsinə, yun qırımına diqqətin ayrılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu isə bilavasitə Respublikanın yüngül sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə təsirli bir sahə olmasına rəğmən, diqqətdən kənar qalması ilə izah olunur.

Cədvəl 1.1.

Azərbaycanda yüngül sənaye təbii xammal istehsalı səviyyəsi, 1940-2013-ci illər üzrə

	1940	1960	1980	1990	2000	2010	2013
Pambıq istehsalı, 1000 t	154,2	365,5	753,5	542,9	91,5	38,2	45,2
Pambıq əkin sahələri, 1000 ha	188,1	220,2	249,6	263,9	101,2	30,2	23,5
Məhsuldarlıq, ton/ha	0.81	1.65	3.01	2.05	0.9	1.26	1.92
Yun (fiziki çəkiddə), 1000t	4,2	8,8	10,7	11,2	10,9	15,6	16,8
Qoyunlar, 1000 ədəd	1955,2	4539,3	5117,1	5315,2	5279,6	7723,9	7924,6
Keçilər, 1000 ədəd	591,7	311,4	189,3	198,4	494,2	607,3	644,8
Qoyun və keçilər 1000 ədəd	2546,9	4850,7	5306,4	5513,6	5773,8	8331,2	8569,4
Məhsuldarlıq, kq	0,0016	0,0018	0.002	0.002	0.0018	0.0018	0.0019
Barama, 1000t	2,4	3,1	5,0	4,9	0,1	0,01	0,001

Barama istehsalı da tədqiq olunan dövr ərzində ildən ilə kəskin olaraq azalmışdır. Beləki, hələ 1940-cı ildə 2,4 min ton barama becərildiyi və toplanıldığı halda 2010-cu ildə 0,01 min ton, 2013-cü ildə isə cəmi 0,001 min ton barama becərilərək yığılmışdır. Baxmayaraq ki, Respublikanın müxtəlif iqtisadi rayonlarında, qəsəbə və kəndlərində tut ağacları becərilir və geniş sahələrdə əkilir.

Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin sahə istehsalına tətbiqi ilə daha çox məhsul yığmağa nail olmaq olar. Regionların və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış proqramlar, fərmanlarda bu kimi məsələlərin həlli yolları öz əksini tapmışdır. Bu kimi maddi və hüquqi bazanın olmasına baxmayaraq hələ də Azərbaycanda yüngül sənaye mallarına olan daxili tələbatın 90 faizi idxal hesabına ödənilir. Azərbaycana yüngül sənaye, xüsusən də geyim malları əsasən xaricdən – Türkiyə, İran, Çin və bəzi Avropa ölkələrindən gətirilir.

1.2. Yeyinti sənayesi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun yeri və rolu

Yeyinti sənayesi öz tərkibində onlarla yarım sahələri birləşdirməklə sənaye sahələri arasında ən irilərdən biridir. Bu sahələr öz tərkibində müxtəli müəssisələri birləşdirməklə xammalın ilkin emalından (şəkər, tərəvəz, süd, tütn və s.) tutmuş onun təkrar emalını (çörək bişirmə, şirniyyat, pivə istehsalı və s.) da əhatə edir. Yeyinti sənayesi hesabına ölkənin ərzaq fondu formalaşdırılır və ölkədə strateji ərzaq ehtiyatı yaradılır.

Milli ərzaq məhsulları bazarının keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, onun strukturunda dərin emal məhsullarının xüsusi çəkisindən asılı olur. Son nəticədə qida məhsulları istehsal həcmindən, onların assortimentindən, keyfiyyət və qiymətindən yalnız əhalinin həyat səviyyəsi deyil, həmçinin onun fiziki yaşanı da asılıdır. Buna görə də yeyinti sənayesini xalq təsərrüfatı kompleksində kənd təsərrüfatı ilə birlikdə ərzaq təhlükəsizliyini və onun vasitəsilə iqtisadi və siyasi müstəqilliyi və son nəticədə isə dövlətçiliyi təmin edən xüsusi strateji sosial-əhəmiyyətli sahələrə aid edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq bütün ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir. Bunlara müvafiq olaraq bütün ölkələrdə müxtəlif regional birliklərin, komplekslərin yaradılması əsasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən səmərəli yolları, kənd təsərrüfat və yeyinti sənayesi arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi axtarılır [24].

Yeyinti sənayesi öz tərkibində onlarla yarım sahələri birləşdirməklə sənaye sahələri arasında ən irilərdən biridir. Bu sahələr öz tərkibində müxtəli müəssisələri birləşdirməklə xammalın ilkin emalından (şəkər, tərəvəz, süd, tütn və s.) tutmuş onun təkrar emalını (çörək bişirmə, şirniyyat, pivə istehsalı və s.) da əhatə edir. Yeyinti sənayesi hesabına ölkənin ərzaq fondu formalaşdırılır və ölkədə strateji ərzaq ehtiyatı yaradılır.

Milli ərzaq məhsulları bazarının keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, onun strukturunda dərin emal məhsullarının xüsusi çəkisindən asılı olur. Son nəticədə qida məhsulları istehsal həcmindən, onların assortimentindən, keyfiyyət və qiymətindən yalnız əhalinin həyat səviyyəsi deyil, həmçinin onun fiziki yaşanı da asılıdır. Buna görə də yeyinti sənayesini xalq təsərrüfatı kompleksində kənd təsərrüfatı ilə birlikdə

ərzaq təhlükəsizliyini və onun vasitəsilə iqtisadi və siyasi müstəqilliyi və son nəticədə isə dövlətçiliyi təmin edən xüsusi strateji sosial-əhəmiyyətli sahələrə aid edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq bütün ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir. Bunlara müvafiq olaraq bütün ölkələrdə müxtəlif regional birliklərin, komplekslərin yaradılması əsasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən səmərli yolları, kənd təsərrüfat və yeyinti sənayesi arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi axtarılır.

Əmək bölgüsü və kooperasiyası ölkədə regional komplekslərin inkişafının obyektiv əsasları hesab edilir. Nəticədə isə müxtəlif fəaliyyət növləri sahə və yarım sahələr kmi fərqləndirilir və hər bir iqtisadi rayon, qəsəbə və kəndlərdə müəyyən sayda sahə müəssisələri yerləşir. Bununla bərabər eyni zamanda regional istehsalların iştirakçıları arasında mürəkkəb rabitə və əlaqə sistemi yaranır, bu isə əməyin kooperasiyası ilə mümkündür. Bunlarla bərabər hələ sadə kooperasiya kompleksin formalaşması demək deyildir.

Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında sadə kooperasiya əlaqələri həmişə mövcud olmuşdur. A. Smit öz əsərlərində möhkəm əlaqələrin olmasını qeyd etmişdir.

A. Marşal iqtisadi əlaqələrə “differensasiya” və “inteqrasiya” anlayışlarını istifadə edəndə o, bir sıra avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərində təsdiq edirdi ki, “hərəkət yolunu” çəkmişdir. Bu yol süd məhsullarının emalında, yağın və pendirin hazırlanmasında, ferma üçün inventarların alınmasında və fermer məhsullarının reallaşdırılmasında yaxşı təşkil edilmiş kooperasiya üçün çox vədedicidir.

A.Çayanov da həmçinin öz əsərlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, emalı və satışını birləşdirən kooperativ əlaqələrin inkişafının zəruriliyini əsaslandırmışdır [28, 29, 32].

Keçid iqtisadiyyatı dövründə yalnız kooperasiya əlaqələri deyil sahə daxili əlaqələr də belə kəsilmişdir. 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması, kənddə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, xüsusilə sovxoz və kolxozların ləğv olunması, onlara məxsus torpağın, mal-qaranın və əmlakın kəndlilərə paylanması, məhsulun alış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, ərzaq və yeyinti məhsulları emal edən sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər dövlət mülkiyyətində olan və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı

ilə məşğul olan sənaye müəssisələrini də əhatə etmiş və nəticədə yeyinti sənayesi sahəsində də yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. “1995-1999-cu illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı”na əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan emal-yeyinti sənayesi müəssisələrinin hamısı özəlləşdirilmək üçün Dövlət Əmlakı Komitəsinin sərəncamına verilmiş və səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Son illərdə emal-yeyinti sənayesi sahəsində islahatların aparılması üçün hüquqi baza yaradılmış, bir sıra yeni qanunlar (“Yeyinti məhsulları haqqında”, “Taxıl haqqında”, “Tütün və tütün məmulatı haqqında”, “Üzümçülük və şərəbçilik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları) qəbul edilmişdir. Yeyinti sənayesinin güclü inkişafı üçün ilk növbədə ancaq xammal ehtiyatları nəzərə alınır. Yeyinti sənayesini özündə birləşdirən sahə və yarım sahələrin inkişaf mənbəyini təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsulları xammal mənbəyidir. Respublikanın regionalrını şərti olaraq yeyinti məhsulları və sahə istehsalı üçün xammal istehsalı üzrə sahəvi təsnifatlaşdırmanı aşağıdakı kimi aparmaq olar:

- Naxçıvan iqtisadi rayonu yeyinti sənayesi konserv, tütün-fermentasiya, mineral su doldurulması, ət emalı, balıq zavodu müəssisələri ilə təmsil olunur. Əkinçiliyin əsas sahələri üzümçülük, tütünçülük, meyvəçilik və taxılçılıqdır. Naxçıvan iqtisadi rayonu ölkənin ikinci tütünçülük rayonudur. İqtisadi rayonda həmçinin şəkər çuğunduru, xına, tərəvəz, gül becərilir. Ətlik-südlük maldarlıq, ətlik-yunluq və südlük qoyunçuluq, arıçılıq heyvandarlığın əsas sahələridir.

- Abşeron iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının əsasını şəhərətrafi təsərrüfat kompleksinə daxil olan südlük-ətlik, maldarlıq, quşçuluq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük, gülçülük və quru subtropik meyvəçilik təşkil edir. İqtisadi rayonda aqroiqlim şəraiti zeytun, zəfəran, püstə və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir.

- Aran iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir. İqtisadi rayonda həmçinin kartof və şəkər çuğunduru əkilir. Heyvandarlıq sahəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, buradakı istehsalın həcmi bir qayda olaraq müsbət inkişaf meyillidir. Bu regionda biyan, çiyid, bitki yağları,

meyvə-tərəvəz konservləri, balıq, balıq unu, balıq konservləri, körpə balıqların artırılması ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərir.

- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, arıçılıq, taxılçılıq, meyvəçilik və tütünçülükdür. İqtisadi rayonda heyvandarlıq əsasən ətliksüdlük, yüksək dağlıq sahələrdə isə ətlik-yunluq istiqamətlərində inkişaf etmişdir.

- Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun əsasını kənd təsərrüfatı, xüsusilə heyvandarlıq təşkil etmişdir. Qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq heyvandarlığın inkişaf etmiş sahələrindən olmuşdur.

- Dağlıq Şirvan İqtisadi rayonu başlıca olaraq əkinçilik, üzümçülük, şərabçılıq və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Əkinçilikdə aparıcı yeri taxılçılıq tutur. Heyvandarlığın başlıca sahəsi maldarlıq və qoyunçuluqdur.

- Quba –Xaçmaz iqtisadi rayonunun əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Bu sahə əsasən tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bundan başqa Dəvəçi, Siyəzən, Xaçmaz rayonlarında üzüm, Qusarda kartof yetişdirilir. İqtisadi rayonun əhali məskunlaşan hər yerində taxıl əkilir. İqtisadi rayonun düzənlik ərazisində südlük-ətlik istiqamətli maldarlıq, dağətəyi və dağlıq zonasında isə qoyunçuluq inkişaf etmişdir. Siyəzən və Dəvəçidə quşçuluq kompleksləri mövcuddur. Rayonun aqrar-sənaye kompleksinin əsasını meyvə-tərəvəz konservi istehsalı (Xaçmaz, Quba), balıq emalı (Xudat) sahələri təşkil edir. Xaçmazda və Dəvəçidə taxıl və süd məhsulları emal edilir.

- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma sahələri kartofçuluq, üzümçülük, taxılçılıqdır. Qazax, Ağstafa, Şəmkir və Samux rayonları üzüm istehsalı üzrə, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz rayonları kartof istehsalı üzrə, Goranboy rayonu taxıl istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İqtisadi rayonda, həmçinin bostançılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Bu regionda münbit torpaq kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa böyük imkan yaradır. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə də artım müşahidə olunur. Belə ki, regionda quşçuluq, yağ-piy, qənnadı, ət-süd, yağ-pendir, taxıl, şərab, konserv, üzüm emalı, balıq zavodları fəaliyyət göstərir.

- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu yeyinti sənayesi bağçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanır. Süd, konserv, tütün, şərab, quşçuluq, çörək, taxıl, fındıq, yağ-pendir, ət istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərir. Şəki yeyinti kombinatı, ət kombinatı və şərab zavodları, Qəbələ, Qax, Balakən, Nic meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq zavodu və çay fabriki yeyinti sənayesinin əsas müəssisələridir. Bundan başqa yerli tələbatı ödəyən çörəkbişirmə, şərq şirniyyatı, spirtsiz içkilər istehsal edən kiçik müəssisələr də fəaliyyət göstərir. Tütünçülüyn inkişafı ilə əlaqədar Şəki, Qəbələ, Balakən və Zaqatalada tütün-fermentləşmə zavodları fəaliyyət göstərir.

- Lənkəran iqtisadi rayonunun əsasını aqrar-sənaye kompleksi təşkil edir. Rütubətli subtropik iqlim, məhsuldar torpaqlar, su və kifayət qədər əmək ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının strukturunda faraş tərəvəzçilik, çayçılıq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. Lənkəran regionunun əhalisinin qədim əkinçilik ənənəsi olan çəltikçilik son illərdə inkişaf etməkdədir. Lənkəran regionunun kənd təsərrüfatında sitrus və subtropik meyvəçilik özünə məxsus yer tutur. Dağ-ətəyi kəndlərdə bu sahənin inkişafı üçün əlverişli təbii iqlim şəraiti mövcuddur. Bu sahənin gəlirli olması və ona tələbatın getdikcə artması onun əkin sahələrinin genişləndirilməsini tələb edir. Rayonun emal müəssisələrində sitrus və subtropik meyvələrindən şirə, cem və mürəbbə hazırlanması üçün emal sexlərinin yaradılmasına ehtiyac vardır. Masallı, Lənkəran, Astara rayonlarının ovalıq hissəsi çayçılıq və tərəvəz-bostan məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Üzümçülük əsasən Cəlilabad rayonunda inkişaf etmişdir. Lerik və Yardımlı rayonlarında isə sahələr taxılçılıq, heyvandarlıq və tütünçülükdür. İqtisadi rayonda sahilboyu zolaqda balıq ovlanır. Sənaye məhsulunun 90 faizə qədəri yeyinti sənayesinin payına düşür. Yeyinti sənayesində balıq emalı, çay, meyvə- tərəvəz konservi, şərab istehsalı və tütün emalı mühüm yer tutur. Bundan əlavə ət, süd, pendir, çörəkbişirmə müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesi Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların miqdarına və bu sahədə məşğul olan əhalinin sayına görə də sənaye sahələri arasında ön yerlərdən birini tutur. Bu sahə respublika təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələrindən biridir.

Yeyinti sənayesində şərab, konserv, tütün və mineral sular istehsal edilən əsas məhsullardır.

Şərabçılıq ölkənin ən geniş yayılmış sahələrindən biridir. Üzümün ilkin emalı zavodları onun becərildiyi rayonlarda yerləşir. Son məhsul olan şərab və konyak zavodları Bakıda (1 və 2 saylı), Gəncədə, Göyçayda, Şəmkirdə, Xanlarda, Şamaxıda və Naxçıvanda fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın şərab zavodları 60 markadan çox şərab, o cümlədən 17 növ turş şərab (“Bayan”, “Alşərab”, “Sadıllı”, “Mədrəsə”, “Novruzlu”, “Qarakənd”), 20 növ portveyn tipli tünd desert şərabı (“Ağstafa”, “Alabaşlı”, “Ağdam”, “Qızıl şərbət”, “Qara yeri”, “Qara Çanaq”, “Mil”, “Göytəpə”, “Qarabağ”, “Şahbuz”, “Azərbaycan”, “Şamaxı”, “Kürdəmir”) və konyaklar (“Göygöl”-3,4,5 ulduzlu, “Bakı”, “Yubileyni”) istehsal edirdilər.

Hazırda ölkə ərazisində 45-dən çox alkoqollu içki, 35 pivə istehsal edən müəssisə fəaliyyət göstərir.

Konserv sənayesi müəssisələrində meyvə-tərəvəz, o cümlədən meyvə və balıq məhsulları emal edilir. Xammal bazalarına yaxın olan meyvə-tərəvəz konservi müəssisələri Xaçmaz iqtisadi rayonunda çoxdur. Bu sahə üzrə Quba-Xaçmazda konserv kombinatı, Quba, Qusar və Xudat şəhərlərində konserv zavodu fəaliyyət göstərir. Naxçıvanı iqtisadi rayonunda Ordubad, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda Şəki, Qəbələ, Balakən, Qax, Nic, Aran iqtisadi rayonunda Ucar, Göyçay, Sabirabad, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda Lənkəran və Masallı əsas konserv sənayesi mərkəzləridir.

Xəzər dənizinin və Kür çayının balıq ehtiyatlarından istifadə edilməsi əsasında Aran iqtisadi rayonunda Banka balıq kombinatı, Mingəçevir, Hacıqabul və Xıllı balıq zavodları işləyir. Bunlardan başqa, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yerləşən Lənkəran balıq zavodu, Nərimanabad bahlı kombinatı, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda olan Xudat balıq kombinatı, Abşeron iqtisadi rayonuna aid olan Hövsandakı balıq kombinatı, H.Z.Tağıyev qəsəbəsindəki zavod əsas balıq emalı müəssisələridir. Respublikanın su anbarlarında, şirin sulu göllərində, həmçinin digər sularlarında balıq yetişdirmə zavodları vardır. Onların çoxu Kürün mənsəbində yerləşən Neftçala rayonunun ərazisindədir.

Yeyinti sənayesinin mühüm sahələrinə aid olan ətin emalı Bakı, Gəncə, Şəki, Mingəçevir, Naxçıvan, Ağdam, İmişli, Lənkəran və Xırdalanda yerləşən ət kombinatlarında aparılır. Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Lənkəran, Xırdalan, Şamaxı, Bərdə, Zərdab, Salyan və Siyəzəndə süd emalı müəssisələri yerləşir. Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Kürdəmir, Ağdaş, Yevlax, Şabran və Giləzidə respublika əhəmiyyətli unüyütmə kombinatları fəaliyyət göstərir.

Sənayenin bu sahələri və çörəkbişirmə ölkənin daxili tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Hazırda çörəkbişirmə üzrə şəhərlərlə yanaşı kənd və qəsəbələrdə də kiçik müəssisələr (mini dəyirmanlar və çörəkbişirmə sexləri) yaradılır, onların şəbəkəsi getdikcə genişləndirilir.

Respublikada mövcud olan müalicə əhəmiyyətli mineral suların qablaşdırılması vacibdir. Bu məqsədlə istifadəyə yararlı olan mineral sulara İstisu, Sirab, Badamlı, Vayxır, Darıdağ aiddir. Artıq bu istiqamətdə bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Şahbuzda və Naxçıvanda "Badamlı", Naxçıvanda "Sirab" kimi sudoldurma müəssisəsi vardır. Naxçıvan şəhərində olan "Badamlı" zavodu 1949-cu ildə, "Sirab" zavodu 1976-cı ildə tikilmişdir.

Bakı, Gəncə, Xırdalan, Salyan və Xaçmazda pivə zavodları yerləşir. Respublikamızda ABŞ-ın dünya miqyasında məşhur olan "Koka-Kola" şirkətinin filialı fəaliyyət göstərir (Xırdalan yaxınlığında). 1 oktyabr 1999-cu ildə isə Sulutəpə qəsəbəsində "Pepsi-Kola" sularının istehsalı üzrə müəssisə açılmışdır.

Azərbaycanda yeyinti sənayesinin yuxarıda göstərilən istehsal obyektləri ilə yanaşı çayın ilkin emalı üzrə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda fabriklər, Bakı və Lənkəran şəhərlərində çay çəkilib-bükülməsi fabrikləri yerləşir.

Azərbaycanda Lənkəran çayı ən keyfiyyətli çay növü hesab edilir. Hələ 1981-ci ildə Leypsiqdə keçirilən müsabiqədə «Azərbaycan buketi» mükafatına və qızıl medala layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə Madriddə keçirilən beynəlxalq müsabiqədə Azərbaycan çayı «XXI əsr Avropanın qızıl mükafatına», 2005-ci Madriddə keçirilən «Keyfiyyət və texnologiyaya görə» müsabiqəsində ildə Lənkəranın «Təbii çay»ı Avropanın daha bir «Qızıl medal»ına layiq görülmüşdür. Respublika üzrə 2010-cu ildə yaşıl çay yarpağı istehsalı 544,9 ton olmuşdur.

Tütünün ilkin emalı sahəsində Şəki, Zaqatala, Qəbələ, Balakən, Yevlax, Şərur və Masallı tütün-fermentasiya zavodları, Bakıda isə tütün kombinatı işləyir. Bunlarla bərabər, Zaqatalada fındıq təmizləmə zavodu, xına qablaşdırılması müəssisəsi, Abşeronun Maştağa qəsəbəsində zeytun emalı zavodu, Bilgəhdə zəfəran emalı zavodu vardır.

Pambıq çiyidi Şirvanda olan yağ-ekstraksiya zavodunda emaldan keçir. Sonra onun məhsullarından alınan qliserin sabun hazırlamaq üçün Gəncə yağ-piy kombinatına göndəilir. Bakı, Sumqayıt və Gəncədə qənnadı fabrikləri vardır.

Bütün bu kimi şəraitlə bərabər yeyinti sənayesi təlkəb olunan və imkanına uyğub fəaliyyət göstərmir və nəticələr əldə edə bilmir.

Respublikamızda yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra üstünlüklər vardır:

- yeyinti sənayesinin tarixi ənənələri;
- yeyinti sənayesinin istehsalı üçün zəngin xammal bazası;
- ölkəmizdə yetişdirilən meyvə-tərəvəz məhsullarının bir çoxunun dünyada analoqunun olmaması;
- bir sıra istehsalatların respublikanın kiçik və orta şəhərlərində yerləşdirilməsi imkanı və ərazi ehtiyatı;
- nəqliyyat daşımaları baxımından əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe. Potensial ixrac bazarlarına yaxınlıq. Qeyd edilənlər bu sənaye sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, daxili və xarici bazar üçün məhsul istehsalı həcmının artırılması, həmçinin əsaslı vəsaitlərin ilk növbədə fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulması, genişləndirilməsi və texniki cəhətdən silahlandırılmasına yönəldilməsi, xarici investisiyaların, ekspertlərin, texnologiya və nou-hauların cəlb edilməsi, digər yeyinti məhsulları istehsalçıları ilə əməkdaşlıq və kooperasiya əlaqələrinin qurulması, MDB və yaxın xaric ölkələrinin bazarlarına keyfiyyətli məhsulun ixrac edilməsi, emal-yeyinti sənayesinin inkişafı üçün xammal mənbəyi hesab edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bölgələr üzrə inkişafı, daxili və xarici istehlak bazarının tələbatının rəqabətə davamlı yeyinti məhsullarla təmin edilməsi, yeyinti sənayesi üçün xammal və hazır məhsulun ekoloji təmizliyinin və keyfiyyətinin dünya standartları

səviyyəsinə çatdırılması, emal sənayesi üçün tələb olunan avadanlıqların respublikamızda istehsalının təşkil edilməsi zəruridi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”nda Azərbaycan Respublikasının regionlarında qida sənayesinin inkişafı üzrə önəmli tədbirlər nəzərdə tutulmuş və bu tədbirlər icra edilmişdir. Proqramın icrası qida sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Proqramın icrası nəticəsində regionlarda çoxsaylı sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlamış, bəzi sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti yenidən qurulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"na regionlarda yeyinti sənayesinin inkişafı ilə bağlı önəmli tədbirlər daxil edilmişdir.

2011-ci ildə qida məhsullarının istehsalı sahəsində Ağcabədi rayonunda “Gilan” MMC tərəfindən inşa olunan süd emalı zavodu, Samuxda “NAA Aqrotara” MMC-nin meyvə qurudulması və emalı müəssisəsi, Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndi ərazisində tikilmiş süd emalı zavodu, Ağcabədi rayonunun Ağabəyli kəndində tikilən “Atena” süd məhsulları kombinatı, Ağcabədi şəhərində yeni süd emalı zavodu, İmişli rayonunda “Azərsun Holding” şirkətinin “Green Land” yem fabriki, “Gilan Qəbələ Konserv Zavodu” MMC-nin Qəbələ limonad zavodu, “Aqroinvestkom” MMC-nin Şəki şərab zavodu, Oğuz şəhərində qarğıdalı emalı və qlükoza istehsalı müəssisəsi, Ağsuda “Az-Granata” MMCnin şirə və şərab emalı zavodu, Ağsuda çörək zavodu fəaliyyətə başlamışdır. 2010-cu ildə Tərtər rayonunda “Gilan” MMC tərəfindən inşa olunan süd emalı zavodu, Gəncədəki “Jardin Royal” şokolad fabriki, Qəbələdə meyvə-tərəvəz saxlamaq üçün tikilmiş soyuducu anbar və meyvəçəşidləmə sexi, Abşeron rayonunun Masazır qəsəbəsində yodlaşdırılmış və rafinadlaşdırılmış qida duzu zavodu, “Cəlilabad Şərab-2” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin şərab zavodu, “Azərsun” Holdingin “Natural Green Land” kənd təssərrüfatı müəssisəsinin və konserv zavodu, Qəbələdəki “Gilan” konserv zavodunda yaradılan yeni istehsal sahələri, Zaqatalada “İntertobakko” MMC-nin tütün emalı zavodu, Zaqatala süd emalı zavodu, İsmayıllı rayonunun Hacıhətəmli kəndində fəaliyyət göstərən 200 ton

illik istehsal gücünə malik “Monolit” MMC-nin “İsmayılı şərab-2” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, “Aqrovest” MMC tərəfindən Zaqatala rayonunda inşa edilən fındıq məmulatları istehsalı zavodu fəaliyyətə başlamışdır. 2009-cu ildə Goranboyda “Gilan ənd Knauf Gipso-karton” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin ərazisində yeni zavod, Lənkəran rayonunun Sütəmurdov kəndi ərazisində yeni mini çay fabriki, Naxçıvan şəhərində “Badamlı” mineral sular zavodu, Samux rayonunda yeni süd emalı müəssisəsi istismara verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə qida sənayesi sahəsində iri sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. 1991-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan "Azersun Holding" MMC qida istehsalı, pərakəndə satış və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən, ölkənin qabaqcıl şirkətidir. Qida sektorunda, Azərbaycanı istehsalçı və ixracatçı ölkə halına gəlməsində böyük rol oynayan “Azersun Holding”, tərkibində fəaliyyət göstərən zavodların güclü istehsal potensialı ilə yanaşı geniş ixracat şəbəkəsinə sahibdir. "Azersun Holding" MMC-də Sun Tea Azərbaycan, Bakı Yağ Fabriki, Zeytun Emalı Fabriki, Qafqaz Konserv Zavodu, Azərbaycan Şəkər İstehsalat Birliyi, Zaqatala Fındıq Fabriki, Qənd İstehsalı Fabriki, Qida Paketləmə Müəssisəsi, Azərbaycan Duz İstehsalatı Birliyi, Biləsuvar Konserv Zavodu kimi iri qida sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. “Gilan Holding” şirkətlər qrupuna Qəbələ Konserv zavodu, Qəbələ Fındıq Emalı zavodu, Bakı Jalə suları zavodu, Gilan Alko spirt zavodu, Makaron zavodları, Dəyirmanlar, süd emalı zavodları və digər qida sənayesi müəssisələri daxildir. Ölkə ərazisində çoxsaylı şərabçılıq, quşçuluq, taxıl emalı, süd məhsullarının emalı, müxtəlif qida sənayesi məhsulları istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə ixtisaslaşmış kiçik və orta sənaye müəssisələri istifadəyə verilmişdir. Ölkəmizdə istehsal olunan bir çox qida sənayesi məhsulları dünya bazarına ixrac olunmaqdadır.

"2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi ölkəmizdə qida sənayesində yeni bir səhifə açmışdır. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail

olmaq üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

- ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq;
- əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək;
- ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasını təmin etmək;
- ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlər ölkədə sabit və adekvat ərzaq təklifinin formalaşdırılmasına, səmərəli istehsal və satış infrastrukturunun yaradılmasına, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə və hər bir vətəndaşın ərzaq məhsullarına çıxışının təmin olunmasına yönəldiləcəkdir.

1.3. Sənaye sahələrinin rasional yerləşdirilməsi və aqrar-sənaye inteqrasiyasının nəzəri əsasları

İctimai istehsal qüvvələrinin inkişafı yalnız zamanla deyil, həmçinin məkanca baş verir. Ərazi istehsalat fəaliyyətinin vacib və təbii əsasını təşkil edir. Lakin ərazi inkişafın passiv elementi deyildir. İstehsal qüvvələrinin ölkə ərazisi üzrə yerləşdirilməsi bilavasitə onların inkişafına təsir göstərir. Hansı ərazidə yerləşdirilməsindən inkişaf tempi və səviyyəsi, ictimai əmək məhsuldarlığının artımı və xalq təsərrüfatının səmərəlilik dərəcəsi asılı olur.

Digər tərəfdən ərazi, onun tərkibi, meşələri, suları və s. dən istifadə səmərəli istifadə sənaye müəssisələrinin, nəqliyyat və digərlərinin necə yerləşməsindən asılıdır.

Dövlət siyasətinə əsasən sənaye olduqca rasional yerləşdirilməlidir ki, ictimai əməyə qənaət etməklə rayonların kompleks inkişafına nail olmaq və onların təsərrüfatlarının ixtisaslaşdırılması, respublikanın paytaxtında və böyük şəhərlərdə əhalinin həddən artıq toplanmasının qarşısını almaq, şəhər və kənd arasında əhəmiyyətli fərq azaltmaq, ölkənin keçmişdə geri qalmış rayonlarının iqtisadi səviyyəsi yüksəltmək mümkün olsun.

Sənayenin yerləşdirilməsi- ictimai əmək bölgüsünün bir forması olaraq, sənaye müəssisələrinin iqtisadi rayonlar və bütünlükdə ölkə ərazisi üzrə bölgüsü ilə xarakterizə olunur [15, 22, 32].

O ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas amili olaraq təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edir. Sənaye müəssisələrinin coğrafi düzgün yerləşdirilməsi-ölkənin təbii resurslarından, əmək resurslarından səmərəli istifadə üçün əsasdır. Sənaye müəssisələrinin ölkə ərazisi üzrə düzgün yerləşdirilməsi həmçinin qeyri rəasional yükdaşımaları azaldır, Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətini artırır, əhəlinin tələbatının tam ödəməyə və rifah halının yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

Sənaye istehsalının yerləşdirilməsində yalnız iqtisadi deyil, həmçinin sosial-siyasi məsələlər də həll edilir. Belə ki, bu prosesin düzgün təşkili nəticəsində şəhər və kənd arasında əhəmiyyətli fərq aradan götürülür, ölkənin keçmişdə geri qalmış rayonlarının iqtisadi səviyyəsi yüksəlir, həmin rayonlarda yüksək ixtisaslı milli kadrların sayı artır.

İstehsalın yerləşdirilməsi təkcə sahə proporsiyasının deyil, həmçinin xalq təsərrüfatının sahələrarası əlaqəsinə, bütün ictimai istehsalın inkişafına və onun səmərəsinin yüksəldilməsinə, son nəticədə isə xalqın rifah halının yaxşılaşmasına səbəb olur.

«Xammalın yaxınlığı və xammal, yarımfabrikatların emalından hazır məhsula qədər olan keçidlərdə əmək itkisinin minimum olması imkanlarını nəzərə alaraq o baxımdan sənayenin rəasional yerləşdirilməsi»- yeni müəssisələrin yerləşdirilməsinin tərkib hissəsidir, prinsipidir.

Sənayenin yerləşdirilməsi prinsipləri dövlətin istehsal qüvvələrinin plana uyğun yerləşdirilməsi sahəsində əsaslandığı iqtisadi siyasətə uyğun olaraq ilkin elmi müddəalardan ibarətdir.

Sənayenin yerləşdirilməsində əsas prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir [15]:

- sənaye istehsalının xammal mənbələrinə və hazır məhsulun istifadəsi rayonlarına ümumdünya yaxınlaşdırılması (əgər istehsalda həcm artırsa o zaman bazara yaxın, əgər-azalırsa, onda-xammala yaxın);

- sənayenin ixtisaslaşması və bütün təbii və əmək resurslarından istifadə əsasında ölkə ərazisində sənaye istehsalının bərabər bölüşdürülməsi-yerləşdirilməsi;

- iqtisadi rayonlar arasında əməyin rasional bölüşdürülməsi və təsərrüfatların kompleks inkişaf etdirilməsi;

- ölkələr arasında əməyin planlı şəkildə bölüşdürülməsi, beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi;

- dövlətin müdafiə qabiliyyətliliyinin nəzərə alınması-möhkəmləndirilməsinə xidmət edilməsi.

Əməyin ərazi bölgüsünün əhəmiyyəti sahə ixtisaslaşmasının damı təkmilləşdirilməsi, istehsal və sosial infrastrukturunun rasionallaşdırılması, sahələrarası, rayonlararası və rayondaxili istehsal əlaqələrinin rasionallaşdırılması əsasında maddi istehsalın plana uyğun yerləşdirilməsindən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplərin konkret sənaye yerləşdirilməsi prosesinə təsiri bir sıra amillər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu təsir amillərini təbii-iqtisadi, texniki iqtisadi və iqtisadi-siyasi kmi qruplara bölmək olar.

Yerləşdirmənin sərbəst amili keyfiyyətində rayonların nəqliyyat vasitələri və onların texniki səviyyəsinin təmini faktoru çıxış edir.

Təbii-iqtisadi amillər qrupuna xammal amili, coğrafi mühit, əmək resursları, istehlakın həcmi aid edilir.

Azərbaycanda sənayenin ərazi yerləşdirilməsinin təbii əsasını mineral xammal, yanacaq, su, balıq və digər heyvani və bitki mənşəli resurslar yaradır. Xammal amilinin uçotu hər bir rayonun ehtiyatlarını, xammal, yanacaq və enerji resurslarından keyfiyyət və iqtisadi baxımdan istifadə səviyyəsinə dərindən öyrənilməsinə tələb edir.

Sənaye sahələrinin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə bir çox amillər təsir göstərir ki, yerləşdirilmənin planlaşdırılmasında onların nəzərə alınması vacibdir. Lakin bütün amilin təsiri eyni deyildir. İctimai əməyə qənaətin prinsipləri müxtəlif formada həll edilir, məsələn, enerjitutumlu, materialtutumlu və əməktutumulu istehsallarda. Birincilər, enerjinin uzaq məsafələrə verilməsinin müasir

imkanlarına baxmayaraq o güclü enerji mənbələri tələb edir; materialtutumlu istehsallar (daha çox ilkin xammal, material, enerji, yanacaq tələb edən) üçün isə ümumi daşınma xərclərini minimumlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əməltutumlu istehsallar isə daha çox əmək qüvvəsi mövcud olan rayonlarda yerləşdirilməsini tələb edir.

Sənayenin yerləşdirilməsinə, məsələn, toxuculuq sənayesinin yerləşdirilməsinə təsir edən amilləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

Nəqliyyat amili. Bu amil çox yüksək rola malikdir, çünki toxuculuq sənayesi böyük həcmdə yükdaşımalarla əlaqədar olan sahələrə aid olunur. Yük dövriyyəsi bu sahədə metallurgiya ilə müqaisədə çox azdır. Yük dövriyyəsinin ilkin yükün xammal bazasından istehsal müəssisələrinə və oradan da hazırlanmış məhsulun satış bazarlarına çatdırılmasını nəzərə almaqla dəyərləndirmək lazımdır.

İlkin toxuculuq-tekstil xammalının daşınması səmərəli deyildir, çünki liflərin xammal-pambıqdan alınması 1/3; yuyulmuş yun 45-67%; kətan-25%; ipək- 1/3 təşkil edir. Buna görə xammalın ilkin emalı müəssisələrini həmin xammalın istehsalı-tədarükü rayonlarına (sahələrinə) yaxın ərazilərdə yerləşdirilməsi iqtisadi baxımdan səmərəlidir. İlkin emalı keçmiş liflərdən hazır məhsulun alınması isə yüksəkdir: məsələn, pambıq-90%; yun-85%; kətan-80% ipək məhsul isə - 99%.

Nəqliyyat xərcləri məhsulun hazırlanma üzrə məsrəflərə daxil edilərək maya dəyərində təsir göstərir. Onların miqyası daşımanın həcmi və uzaqlığından, təchizatçı və istehsal istehlakçı müəssisə arasında bağlanmış kontraktın şərtlərinə əsasən təyin olunmuş tariflərdən, ödənişin şərtlərindən asılıdır.

Yanacaq-enerji amili (qaz, elektrik enerjisi, su, drenaj-arx, tullantıdan istifadə). Toxuculuq sənayesi enerjitutumlu sahəyə aid olunmur. Enerjitutumlu sahələrdə bir işçiyə bir il ərzində 500-dən 1500 min kVt/saat elektrik enerjisi məsrəfi düşürsə, toxuculuq sənayesində bu göstirici 25-dən 50 min kVt/saat təşkil edir (1981-ci il). Bu sahədə elektrik enerjisi əsasən daha çox maşın və avadanlıqların işə salınmasında istifadə olunur. Ona görə də maşınların istilik enerji stansiyalarına qoşulmasına kapital qoyuluşu daha rəşional hesab edilir. Bu

zaman kapital qoyuluşu azalır, belə ki, bəzi müəssisələr öz kotelnilərini tikirlər istixanalardan toxuculuq kombinatlarında, naxış-boyama fabriklərində ilin hər fəsilində istifadə olunur. Elə bu baxımdan da axar su resurslarının və onun keyfiyyətini də nəzərə almaq lazımdır [15, 22, 32].

Demoqrafik amillər. Sənayenin yerləşdirilməsinə ölkə üzrə əmək resurslarının bölgüsü və onlardan istifadə sıxlığı təsir edir. İşçi qüvvəsi amili demək olar ki, sənayenin bütün sahələri üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin onun təsiri əməktutumluğun azalması ilə azalır. Əməktutumluluq nə qədər yüksək olarsa məhsulun maya dəyərində əmək haqqının payı bir o qədər çox olar və istehsalın coğrafi yerləşdirilməsi əmək resurslarından bir o qədər çox və ya əksinə asılı olacaqdır. Bununla bərabər ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında əmək resurslarının strukturu və ixtisas tərkibini nəzərə almaq lazımdır.

Vahid texnoloji avadanlığa olan işçi qüvvəsinin xüsusi çəkisinin məsrəfinin çox olması-toxuculuq sənayesinin bir xüsusiyyətidir. Məsələn, bir toxuculuq kombinatının üç növbəli iş rejimində işləməsi üçün 6-10 min işçi tələb olunur. Bu baxımdan da yeni müəssisələrin yerləşdirilməsində bu amili dəqiq nəzərə almaq-qiyətləndirmək lazımdır. Toxuculuq sənayesinin yerləşdirilməsində ağır sənaye inkişaf etmiş rayonlara üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Daha rəşional şərt isə hansı rayonlarda işsizliyin və digər vacib amillərin olduğu regionlarda yerləşdirmədir.

Sənayenin yerləşdirilməsinə elmi-texniki tərəqqi-kompleks mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma, kimyalaşdırmanın tərəqqisi, istehsalın tərəküzləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, kooperativləşdirilməsi, kombinələşdirilməsi də təsir göstərir.

Xalq təsərrüfatının perspektif inkişaf planı əsasında sənayenin yerləşdirilməsində əsaslı tikinti prosesində plana uyğun dəyişikliklər edilir. Yerləşdirmənin planlaşdırılması ölkənin istehsal qüvvələrinin bölgüsünün baş sxemi ilə əsaslandırılmalıdır. Baş plan texniki-iqtisadi hesablamaların variantı ilə perspektivdə istehsal qüvvələrinin rəşional yerləşdirilməsinin elmi əsaslandırılmasını nəzərdə tutur.

Baş plan aşağıdakılardan ibarət olur [32]:

- ölkə regionlarının inkişafının əsas sünii problemləri;

- xalq təsərrüfatının inkişafı və yerləşdirilməsi sxemi (sənayenin, kənd təsərrüfatının və s.);

- ölkənin istehsal güclərinin və iqtisadi rayonlarının inkişafı və yerləşdirilməsi sxemi;

- böyük xalq təsərrüfatı və ərazi-istehsal kompleksləri üzrə xüsusi sxem və proqramlar.

İstehsal güclərinin yerləşdirilməsi sxemi təkcə ərazi planlaşdırılmasının bütün səviyyələri üzrə deyil, həmçinin lahiyyələşdirmə və tikinti üçün əsas sənəddir. Bu böyük obyektlər üçün yerləşdirmə rayonlarının seçilməsinə elmi yanaşmanı, nəticə etibarilə sənayenin rəasional ərazi təşkilinə, hakimiyyətlik və yerlibazlıq elementlərinin aradan qaldırılmasını təmin edir.

Sənayenin inkişafı istiqamətinin təbii və iqtisadi şəraitə uyğun seçilməsi rayonun ixtisaslaşmasını və ictimai əməyin ərazi bölgüsündə onun yerini düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin iqtisadi əsaslandırılması rayonun və tikinti yerinin seçilməsinə və qəbul edilmiş variantın icra edilməsinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Yeni sənaye müəssisəsinin tikilməsi haqqı məsələləri həll edərkən işləyib hazırlamaq lazımdır:

1) Bütün mövcud və tikintisi nəzərdə tutulan müəssisələrin güclərindən istifadəsinin nəzərə alınması ilə layihələndirilən istehsalın buraxacağı istehsalın və istifadə edəcəyi məhsulları növləri yzrə balans hesabı;

2) layihələndirilmiş müəssisənin-istehsalın məhsullarının satış zonası;

3) tikinti rayonunda müxtəlif xammal, enerji və digər resurslara və onların ehtiyatına tələbat;

4) müəssisələrin layihə gücüləri və ixtisaslaşmaları;

5) digər müəssisələrlə kooperativləşmə və kombinələşdirmə imkanları;

6) işçi qüvvəsinə tələbat və onun ödənilməsi yolları;

7) müəssisənin tikintisi rayonunda nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı;

8) xalq təsərrüfatının qarışıq sahələrinə kapital qoyuluşunun nəzərə alınması ilə tikintinin təqribi dəyəri;

9) istehsal yerində və istifadə rayonlarında məhsulun maya dəyərinin təqribi hesabı.

Ümumi ərazidə müəssisə kompleksinin optimal yerləşdirilməsi bütünlükdə ictimai istehsalın rəşional ərazi təşkilini təmin edir.

Yeni müəssisələrin yerləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi qarşılıqlı təsirdə olan amillərin xalq təsərrüfatı qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilir ki, burada bütün sahələrdə xərclər və əməyə qənaət nəzərə alınır.

Kompleksin, kombinatın, müəssisənin yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin hesablanmasına imkan verən əsas göstəricilər kapital qoyuluşu, məhsulun maya dəyəri, gətirilmiş xərclərdir.

Yerləşdirmə variantları üzrə kapital qoyuluşunun ümumi çəkisi aşağıdakı düsurun köməyi ilə hesablanabilir:

$$K_{\text{üm}} = K_{\text{əs.f}} + K_{\text{d.f}} + K_{\text{əl}} + K_{\text{tr}} + K_{\text{q.i.f}} + K_{\text{itk}},$$

burada $K_{\text{əs.f}}$ -əsas fondların yaradılmasına birbaşa xərclər; $K_{\text{d.f}}$ -dövriyyə fondlarının formalaşdırılmasına birbaşa xərclər; $K_{\text{əl}}$ -əlaqədar sahələrə kapital qoyuluşu; K_{tr} -nəqliyyatın inkişafına birbaşa xərclər; $K_{\text{q.i.f}}$ -qeyri istehsal fondlarının yaradılmasına birbaşa xərclər; K_{itk} -tikinti aparılması nəticəsində yaranan itkilərin aradan qaldırılmasına yönəldilən xərclər.

İstehsalın yerləşdirilməsinin mümkün variantlarının müqaisəsində qarşılıqlı əvəz edilə bilən variantlara baxılır, hansılar ki, eyni həcmdə, növdə və keyfiyyətdə məhsulla təmin edilir.

Yeni müəssisələrdə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin qiymətləndirilməsi üsulları istehlak rayonlarında həmin məhsulların tam maya dəyərini hesablamağa və yeni istehsalın yerləşmə rayonunda konkret təbii və iqtisadi şəraitdən əsas asılılıqlarının, həmçinin əmtənin istehlakçılara çatdırılması rayonlarında məhsulun maya dəyərinin nəzərə alınması ilə xalq təsərrüfatı yanaşmasından irəli gəlir.

Sənaye istehsalının optimal yerləşdirilməsi variantının seçilməsi məsələsi çox variantlı məsələ kimi elektron-hesablama maşınlarının istifadəsi ilə riyazi proqramlaşdırma metodları vasitəsilə daha uğurla həll edilə bilər.

Bir məhsullu sahələrin və müəssisələrin yerləşdirilməsi variantının seçilməsi üçün adətən xətti proqramlaşdırma üsulu əsasında həll edilən nəqliyyat məsələləri modelindən istifadə edilir.

İstehsalın optimal inkişafı və yerləşdirilməsinin ən yaxşı variantı o hesab edilir ki, nə zaman yeni müəssisənin tikilməsi və fəaliyyət göstərənlərin işə genişləndirilməsi, istehsal olunan və realizə edilən məhsulun həcmi və çeşidinin və istifadə edilən istehsal texnologiyasının, həmçinin nəqlənmənin və məhsulun istifadəsinin seçilmiş həcmində bir müddət ərzində sistemin fəaliyyətinin zəruri şərtləri yerinə yetirilir, məqsədli funksiyanın əhəmiyyəti isə ekstremuma çatdırılır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid istehsalın yerləşdirilməsinin xarakterində əhəmiyyətli düzəlişlərin aparılmasına səbəb oldu. Belə keçid sovet iqtisadiyyatında istehsalın yerləşdirilməsi üzrə toplanılmış təcrübənin (həm müsbət xarakterli və həmçinin mənfi) ümumdünya nəzərə alınmasını tələb edir. Onunla bərabər, təsərrüfatın bazar istiqamətinə yönəldilməsi, dünya iqtisadi sistemində qoşulması əhəmiyyətli dərəcədə istehsalın yerləşdirilməsində prioritetlərin dəyişdirilməsinə təkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı üçün istehsal resurslarına şəxsi mülkiyyətçiliyə əsaslanan istehsalın yerləşdirilməsinin daha çox əks mərkəzləşdirilmiş xüsusiyyəti xarakterikdir.

Eyni zamanda Respublikamızın rayon və kəndlərində tədarük, emal istehsal müəssisələrinin fəaliyyətini dayandırması, kolxoz və sovxozlara məxsus torpaq sahələrinin kəndlilərə paylanması iş yerlərinin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Tədricən infrastruktur sahələri iflic vəziyyətə düşmüşdür. Belə bir şəraitdə işsizliklə üzləşən əhali tədricən ticarətlə məşğul olmaq və ya Bakı şəhərində və Bakı ətrafı rayonlarda geniş vüsət almış tikinti sahələrində işləmək üçün paytaxt və mərkəzi şəhərlərə istiqamət almasına səbəb olmuşdur.

Lakin son illər ölkə iqtisadiyyatında gedən dirçəliş və inkişaf nəticəsində tədricən əhalinin bir qismi dövlətin apardığı siyasətə-vergi siyasəti, imtiyazlı kreditlərin verilməsi, aqrar-lizinq xidmətinin göstərilməsi və s. uyğun olaraq stimullaşdırılaraq yerlərdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması və mövcud olanların işə yenidən işə salınması və bərpasına səbəb olmuşdur.

Regionlarda biznes infrastrukturun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi sahibkarlara fəaliyyət üçün lazım olan bütün istehsal resursları və amillərini rahat əldə etməklə məqsədlərini reallaşdırmağa, nəticə etibari ilə yerlərdə sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırılmağa xidmət edir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008, 2009-2013-cü illər)” qəbul edildikdən ötən dövr ərzində ölkənin iqtisadi inkişafının regional baxımdan tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına və bölgələrin iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilmiş, sosial-mədəni infrastruktur obyektləri yenidən qurularaq yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Əvvəlki Dövlət Proqramlarının davamı olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda əsas strateji məqsədlərdən biri ölkə iqtisadiyyatında aparıcı sahələrdən birinə çevrilən sənayenin inkişafı ilə bağlı mühüm layihələrin həyata keçirilməsidir. Bu məqsədlə bölgələrdə sənaye yerli xammala əsaslanan yüngül və yeyinti sənayesi obyektlərinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması, həmçinin yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində ölkənin bütün bölgələrində tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur və artıq bu işlər həyata keçirilməkdədir.

Yeyinti və yüngül sənayenin əsas prioritetləri sırasında ölkədə yerli xammal (pambıq, yun, ipək, gön-dəri) əsasında yüngül sənaye məhsullarına olan tələbat nəzərə alınmaqla, ixrac yönümlü məhsul istehsal edən mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, toxuculuq və xalça istehsalının genişləndirilməsi, müasir yeyinti istehsalı müəssisələrinin yaradılması mühüm yer tutur. Emal müəssisələrinin yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə zəruri tədbirlər davam etdiriləcək, bu zaman məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması, müəssisənin keyfiyyətli və təzə xammalla təchiz edilməsi nəzərə alınacaq. Yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün antidempinq siyasəti tətbiq olunacaq.

Yeni iqtisadi şəraitə keçid istehsalın yerləşdirilməsinin xarakterinə mühüm və əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirdi. Bazar iqtisadi əlaqələrinə keçid istehsal müəssisələrinin yerləşdirilməsi üzrə sovet iqtisadiyyatının topladığı təcrübənin hər tərəfli nəzərə alınmasını tələb edir. Onunla bərabər təsərrüfatçılığın bazar iqtisadiyyatına yönəldilməsi, dünya iqtisadiyyatına qoşulması, inteqrasiyası istehsalın yerləşdirilməsinin prioritetlərində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklərin aparılmasına təkan verəcəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında xüsusi sektorun aparıcı rolu adətən onun istehsal olunmuş dəyərlərin ümumi həcmində əsas hissənin təşkil etməsi ilə xarakterizə edilir.

Belə bir şəraitdə sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi ərazisini sahibkar sərbəst seçir, dövlət isə öz yalnız dolaylı təsir metodlarından və iqtisadi stimullaşdırıcı amillərindən istifadə edərək istehsalın yerləşdirilməsini ümumrespublika əhəmiyyətli, məqsədyönlü rayonlara istiqamətləndirir.

Sənaye istehsalının ölkə ərazisi üzrə düzgün yerləşdirilməsi sahibkar, dövlət və cəmiyyət üçün aşağıdakı üstünlüklərdən istifadəyə şərait yaradır [5, 6, 7, 8]:

- xammal bazasına yaxınlıq və mövcud təbii sərvətlərdən səmərəli, az məsrəflərlə istifadə;
- ucuz işçi qüvvəsindən istifadə;
- yerlərdə işsizliyin qarşısının alınması;
- əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;
- regionlarda infrastrukturun inkişafı;
- ölkədə sağlam rəqabət mühitinin formalaşması;
- paytaxt və mərkəzi şəhərlərdən əhalinin rayonlara, regionlara cəlb edilməsi;
- yerli sənaye məhsulları ilə daxili bazarın təmin edilməsi və xarici bazarlara ÇIXIŞ;
- dövlət büdcəsinin formalaşmasında regionların rolunun artması;
- ümumi daxili məhsulun artması və s.

Təbii ki, aqrar-sənaye inteqrasiyası kənd təsərrüfatı sahəsi ilə sənaye sahəsinin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı sistemidir. Kənd təsərrüfatı sektoru sənayedə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi və emalı maşınları, alət və avadanlıq və s. üçün böyük bazardır. Digər tərəfdən, sənayeləşmənin ilkin

mərhələsində məhz kənd təsərrüfatı sektoru təkanverici qüvvə kimi çıxış edir. Belə ki, kənd təsərrüfatı sektorunda formalaşan investisiya potensialı sənayeləşmənin inkişafını təmin edən faktorlardan biridir. Öz növbəsində sənaye sektoru isə kənd təsərrüfatını istehsal texnologiyaları ilə təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı artırmaqla bu sahədə mənfəəti yüksəldir (3).

Hakkı İ. İnan-ın fikrincə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları bazara mal çıxararkən və ya bazardan kredit və gəlir əldə edərkən güclü və yüksək səviyyədə təşkilatlanmış sənaye - ticarət sektorları ilə qarşılaşırlar ki, bu zaman öz iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün mütləq şəkildə kooperativçilik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməlidirlər. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı istehsalçıları bazara mal göndərərkən və ya bazardan məhsul və ya investisiya cəlb edərkən adıçəkilən dağınıqlıqdan qaynaqlanan zəifliklərini “kütləvi bazarlıq gücünə” çevirmək üçün təşkilatlanmaları zəruri şərtidir.

1952-1988-ci illərdə Çinin kənd təsərrüfatı və sənaye sektorları arasında qarşılıqlı asılılığı araşdıran Lin və Koo Çin kənd təsərrüfatı sektorunun sənayenin inkişafına təsirinin olmasını, lakin sənaye sektorunda baş vermiş artımın kənd təsərrüfatı sektorunda hər hansı bir inkişafa səbəb olmadığını aşkarlamışlar. Bunun səbəbi kimi isə Çinin həmin dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı üzərində sənayeləşməni nəzərdə tutan sosialist inkişaf strategiyasını qəbul etməsini göstərmişlər. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, Lin və Koo-nun sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında asılılığı qiymətləndirməsi hər tərəfli olmamış bəzi çatışmazlıqlarla müşayiət edilmişdir. Belə ki, onlar bu qiymətləndirmə zamanı önəmli faktorlardan olan xarici ticarəti nəzərə almamışdılar [33].

Dilip Şaikianın fikrincə isə kənd təsərrüfatı və sənaye inkişafın ayrılmaz hissələridir və onların hər ikisi qarşılıqlı asılılıq və simvolik əlaqədədir, həmçinin əksər inkişafda olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının ümumilikdə iqtisadiyyata, eləcə də sənaye sektoruna təsiri danılmaz bir faktdır. Lakin onun fikrincə, sənaye və kənd təsərrüfatı arasındakı bu asılılıq bəzən dəyişə bilər və zamanla dəyişir də. O qeyd edir ki, müxtəlif nəzəri və təcrübə ədəbiyyatlarda sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif istiqamətləri öz əksini tapmışdır [22, 24]:

- kənd təsərrüfatı emal müəssisələrini xammalla təchiz edir;

- sənaye kənd təsərrüfatını gübrə, maşın və s. kimi vasitələrlə təchiz edir;
- kənd təsərrüfatı sənaye məhsullarına olan tələbin formalaşdırılmasına təsir göstərir;

- kənd təsərrüfatı sonradan sənayedə, həmçinin iqtisadiyyatın digər sahələrində investisiya kimi istifadə edilən mənfəətin toplanmasını təmin edir;

- kənd təsərrüfatı istehsalındakı tərəddüdlər ticarətdən əldə olunan mənfəətə təsir göstərməklə özəl şirkətlərin investisiya qərarlarına təsir edə bilər.

Bununla yanaşı, D. Şaikia qeyd edir ki, kənd təsərrüfatı sektorunun sənaye məhsullarına olan tələbatı həm kənd təsərrüfatının ümumi buraxılışından, həm də sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasındakı ticarətdən asılı olaraq dəyişir [33].

Ümumiyyətlə isə qeyd edək ki, yeyinti sənayesi müəssisələrinin xammal-material ehtiyaclarının 80%-i yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödənilir. Rosestein-Rodan, Lewis, Scitovosky, Hirschman, Jorgeson, Fei və Ranis isə qeyd edirlər ki, kənd təsərrüfatı sənayeni məhsul və xammal ilə, eləcə də ucuz işçi qüvvəsi ilə təchiz edir. Onların fikrincə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı sənayeləşmənin sürətləndirilməsi strategiyasının sadəcə əlavəsi kimi çıxış etməkdədir.

Kalecki isə ölkədə sənayenin sürətli inkişafı üçün kənd təsərrüfatı sektoruna investisiya qoyuluşlarının və texnoloji üstünlüklərinin vacibliyi fikrini müdafiə edirdi

Qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda kənd təsərrüfatı-sənaye münasibətləri əksər hallarda bir tərəfli, məsələn tələb və ya təklif baxımından, yaxud da xarici ticarət baxımından analiz edilmişdir. Lakin ilk dəfə bu iki sahə arasındakı qarşılıqlı münasibətlər kompleks şəkildə Bhaduri tərəfindən araşdırılmışdır. Bahaduri qəbul edir ki, kənd təsərrüfatında yaradılmış izafi mənfəət sonradan satınalma gücü kimi sənaye mallarına effektiv tələb formalaşdırır. Burada effektiv tələbin rolu kənd təsərrüfatı ilə sənayenin paralel inkişafının təmin edilməsidir. Belə ki, hər iki sektor paralel inkişaf edir və potensiallarının reallaşdırılması zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli vasitəsilə bir-birilərinin inkişaflarını canlandırır və möhkəmləndirirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda sənaye-kənd təsərrüfatı inteqrasiyası termini ilə əlaqədar müxtəlif nəzəri fikirlərə rast gəlmək olur. Ümumilikdə inteqrasiya termini bir-birini tamamlayıcı istehsal vahidlərinin birləşərək bir tam halında fəaliyyət göstərməsidir.

İstehsal inteqrasiyasının (istehsal bütünləşməsinin) üfüqi, şaquli və dairəvi olmaqla 3 forması mövcuddur [33]:

Üfüqi inteqrasiya - eyni sahədə fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinin iqtisadi və hüquqi baxımdan birləşmələrini nəzərdə tutur. Bu yolla kiçik müəssisələr bir çox xərclərdən azad olmaq imkanı qazanırlar;

Şaquli inteqrasiya - bazar kanallarında bir-birini izləyən və tamamlayan sektorların birləşməsidir. Burada fərqli sahələrdə (məsələn, kənd təsərrüfatı və emal sənayesi) fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin birləşməsində məqsəd istehsal və satış xərclərinin minimumlaşdırılmasıdır.

Dairəvi inteqrasiya - bu birləşmə əvvəlki iki modelin sintezindən meydana gəlir. Məsələn, əgər bir kənddə süd istehsalçıları süd kooperativi çərçivəsində, bu kooperativ isə regional bir kooperativlə birləşsə bu zaman dairəvi inteqrasiya formalaşır.

Qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən inteqrasiya növlərindən şaquli inteqrasiya formaları məqalənin predimentinə daha uyğun uyğun gəlir və bundan sonra təhlillər zamanı bu modelin reallaşdırılması mexanizmlərinin təhlilinə üstünlük veriləcəkdir.

Eyni zamanda tədqiqatlar göstərir ki, hər bir ölkədə emal sənayesi-kənd təsərrüfatı inteqrasiyasının yaxşı qurulması üçün yuxarıda göstərilən hər 3 forma mövcud olmalıdır. Belə ki, ilkin olaraq sahə daxili inteqrasiyanın formalaşdırılması aqrar sektorda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin dirçəlməsinə, xərclərin azalmasına və mənfəətin artmasına imkan verir. Bundan sonra isə sahələrarası inteqrasiyanın yaradılması emal sənayesinin kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiyasına şərait yaratmaqla onların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edər, keyfiyyətli və münasib qiymətə məhsulun istehsalı ilə yanaşı onun satış və marketinqinin təşkilinə şərait yaratmaqla xərclərin kəskin azalmasına və mənfəətin maksimumlaşmasına imkan verir. Sonuncu dairəvi inteqrasiyada isə kooperativlər kooperativçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi, şəriklərin və işçilərin təhsil səviyyəsinin artırılması, lazımi mövzularda tədqiqatların təşkili, eləcə də aşağı faizli kredit və maliyyə dəstəyinin əldə olunması, hərrac və tenderlərdə iştirakın asanlaşdırılması və s. nail olmaq məqsədilə sahələr üzrə kooperativlərin mərkəz birliklərini və sonda kooperativlərin milli birliyini formalaşdırırlar.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL VƏ YEYINTI SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ XAMMALLA TƏMİNATININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1.Yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması yerli xammaldan istifadə və xammal bazasının genişləndirilməsi istiqaməti kimi

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişafının xüsusiyyətlərindən biri infrastrukturun rolunun artması və təkmilləşdirilməsidir. Hər bir tip iqtisadiyyatın bərpası və inkişafında əsas rolu istehsala verirlər. Belə ki, istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir, məhz buna görə də istehsal infrastrukturuna xüsusi diqqət ayrılır.

İnfrastrukturun inkişafının ilk mərhələlərində maşınlı istehsal dövrünə qədər ona xüsusi funksiyalar şamil edilmirdi. İstehsalın ümumi zəif inkişafı fonunda infrastrukturun xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə deyildir.

İnfrastrukturun inkişafı əsasında istehsalın maşınlı təşkili üsulu durur. Bu isə məhsul istehsalı üzrə fəaliyyətin, əməyin ayrı-ayrı növlərə bölünməsi ilə nəticələnir. Daha dəqiq əməyin ictimai bölgüsü baş verir, nəticə etibarlı ilə ayrı-ayrı əmək növlərinə olan tələbatın artması ilə infrastruktur inkişaf edir. O, inkişafda olan sahəyə və fəaliyyət dairəsinə çevrilməklə yeni keyfiyyət əldə edir. Belə sahələrə nəqliyyat və rabitəni aid etmək olar. Nəqliyyat sahəsinin əsas funksiyaları istehlak üçün hazır məhsulların və istehsal üçün zəruri olan xammal, material və s. daşınmasını, nəqlini həyata keçirməkdən ibarətdir. Məlumatların ötürülməsi üzrə də sərbəst sahə-rabitə ayrıldı.

İctimai istehsalın nisbətən sərbəst mühiti keyfiyyətində infrastrukturun formalaşması prosesi ictimai əmək bölgüsündə dönüş nöqtəsi olan bir neçə mərhələdən keçdi. Belə ki, ayrı-ayrı əsnaflar (peşələr) əkinçilikdən, və ya ikinci iri ictimai əmək bölgüsü şəhərlərin yaranmasına səbəb olmaqla şəhər və kənd arasında məhsul mübadiləsinin artmasına obyektiv təsir göstərmişdir ki, bu da infrastruktur obyektlərinin inkişafına təkan vermişdir. Cəmiyyətdə əməyin üçüncü iri bölgüsü-ticarətin əkinçilikdən və sənayedən ayrılmasına, təsərrüfat dövriyyəsinə yeni sahələrin cəlb edilməsi hesabına məhsul mübadiləsinin artmasına gətirib çıxarmıdır ki, bu da öz növbəsində infrastruktur mühitinin genişlənməsini tələb edir [25, 28].

Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində aparılan islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq onların əksəriyyətinin iqtisadi artımla nəticələnsə də digərlərində isə geriləmə müşahidə olunmaqdadır. Bu isə sahə infrastrukturunun zəif inkişafı ilə əlaqədardır.

Hər bir infrastrukturun fəaliyyətindəki çatışmamazlıqlar müvafiq sahəyə, onun normal fəaliyyətinə və inkişafına dərhal mənfi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif istehsal sahələrində infrastruktur elementlərinin yaradılması nəzərdə tutulan məhsulların hazırlanması və istehlakçılara çatdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, infrastruktur elementləri olmadan normal fəaliyyətli istehsal yaratmaq da mümkün deyil.

İqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olan yeyinti və yüngül sənayedə də infrastrukturun özünəməxsus yeri və rolu vardır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının, kimya sənaye məhsullarının dövriyyəyə cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsində, həmçinin istehsal üsürlərinin səmərəli yerləşdirilməsində yüngül sənaye infrastruktur elementləri mühüm rol oynayırlar. Məlumdur ki, maşın və avadanlıqların texniki-təmir vasitələri, yaxud maddi-texniki təchizat işlərinin zəruri səviyyədə təşkil olunmadığı halda burada təsərrüfatçılığın səmərəsindən danışmaq olmaz. Yaxud, istehsal üçün zəruri olan əmək predmetlərinin itkisiz və xarab olmadan istehsal müəssisələrinə, istehsal edilmiş əmtələrin istehlakçılara çatdırılmasında mümkün nəqliyyat növlərinin və həmin nəqliyyatlar üçün müvafiq yolların mövcud olmadığı şəraitdə iqtisadi inkişafdan söz gedə bilməz.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, zəruri infrastruktur elementləri mövcud olmadan, tələb olunan keyfiyyətdə və kəmiyyətdə məhsul istehsalına, bütövlükdə yüngül sənayenin səmərəli fəaliyyətinə nail olmaq mümkün deyil. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda istehsalın aşağı səviyyədə olması həmin bölgələrdə infrastruktur sahələrinin zəif inkişafı ilə əlaqədardır [25, 26].

İnfrastrukturuları səciyyələndirən göstərici kimi, maddi əşya şəklində məhsulun buraxılması və bu prosesdə infrastrukturun istehsal üçün şərait yaratması nəzərə alınır. Lakin müasir dövrdə infrastrukturun iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək baxımından, həmin əlamətlər kifayət deyildir. Buna baxmayaraq ölkə üzrə istehsal

olunan yeyinti və yüngül sənaye məhsullarının həcmi və istehsal dinamikasını cədvəl 2.1-in köməkliyi ilə izləmək olar.

Cədvəl məlumatlarına əsasən 1995-ci ildə ölkə sənayesində 1771,2 milyon manat, 2000-ci ildə 3639 milyon manat, 2005-ci ildə 9308,8 milyon manat, 2010-cu ildə 27978,2 milyon manat və 2013-cü ildə isə 33898,1 milyon manatlıq sahə məhsulları istehsal edilmişdir. Tədqiq olunan dövrün ilk illində sənaye istehsalının 5,49% qeyri-dövlət sektorunda istehsal edildiyi halda artıq 2005-ci ildə qeyri-dövlət sektorunun payı 70,6%-ə, 2013-cü ildə isə 81,1%-ə çatmışdır [34, 35].

Əlbəttə ki, 1995-ci ildə mədənçıxarma sənayesində istehsal həcmi emal sənayesinə nisbətə üstün çəkiyə malik olmalıdır. Ümumi sənaye istehsalının cəmi 19,56%-i mədənçıxarma sənayesində, 59,37%-i isə emal sənayesinin payına düşür.

Emal sənayesində qida məhsulları istehsalı müəssisələrinin payı 1995-ci ildə 16,4%, 2000-ci ildə 42,38%, 2005-ci ildə 35,6%, 2010-cu ildə 33,55% və 2013-cü ildə isə 34,7% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.1.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

	1995	2000	2005	2010	2013
Bütün sənaye	1771,2	3639,0	9308,8	27978,2	33898,1
dövlət sektoru	1673,8	1879,4	2736,5	5574,9	6397,5
qeyri-dövlət sektoru	97,4	1760,0	6572,3	22403,3	27500,6
Mədənçıxarma sənayesi	346,5	1625,8	5672,7	20862,5	24655,3
Emal sənayesi	1051,6	1550,7	3073,1	5735,7	7243,8
Qida məhsullarının istehsalı	172,5	657,1	1094,5	1924,6	2516,2
İçki istehsalı	5,0	24,1	72,5	170,2	207,7
Tütün məmulatlarının istehsalı	7,0	17,7	30,5	22,3	13,1
Toxuculuq sənayesi	148,2	24,6	34,8	29,4	51,2
Geyim istehsalı	12,5	8,1	16,3	34,7	40,0
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	6,9	2,7	4,5	20,9	21,3

Toxuculuq sənayesi öz istehsal həcminə görə ildən ilə öz çəkisini itirməkdədir. 1995-ci ildə sahənin emal sənayesində xüsusi çəkisi 14,09%-ə, 2000-ci ildə 1,58%-ə, 2005-ci ildə 1,13%-ə, 2010-cu ildə 0,51%-ə və 2013-cü ildə isə 0,7%-ə bərabər olmuşdur.

Dəri və dəri məmulatlarının həmçinin ayaqqabıların istehsalı sahəsində canlanma müşahidə olunur. 1995-ci ildə sahə müəssisələrində 6,9 milyon manatlıq, 2000-ci ildə

əvvəlki ildən 4,2 milyon manat az yəni 2,7 milyon manatlıq, 2005-ci ildə 4,5 milyon manatlıq, əvvəlki illə müqayisədə 1,8 milyon manat çox, 2010-cu ildə 20,9 milyon manatlıq, əvvəlki illə müqayisədə 16,4 milyon manat çox, nəhayət 2013-cü ildə isə 21,3 milyon manat, əvvəlki illə müqayisədə 0,4 milyon manat məhsul istehsal edilmişdir. Deməli 2013-cü ildə 1995-ci illə müqayisədə 3,08 dəfə və ya 208% çox sahə məhsulu istehsal edilmişdir.

Bu isə sahə müəssisələrində qlobal maliyyə böhranına cavab olaraq özünü qoruma reaksiyasının olması və ya satış bazarının daralması ilə də biruzə verə bilər. Dünya və ölkə iqtisadiyyatında baş verə biləcək böhranların və iqtisadi geriləmələrin təsirindən qorunmaq üçün infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi zəruri hesab edilir [30, 31].

Müşahidələr göstərir ki, iqtisadi sahələrdə infrastruktur elementlərinin maddi istehsaldakı rolu getdikcə artır və onun funksiyalarının məzmunu zənginləşir. Zaman keçdikcə onlar istehsal funksiyalarından daha çox ayrılır və istehsaldakı rolu yeni əhəmiyyətə malik olur.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə infrastruktur obyektlərinin fəaliyyətində baş verən çatışmazlıqlar bütünlüklə istehsalın inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Məsələn, müxtəlif bölgələrdə, kənd təsərrüfatına, ilkin emal müəssisələrinə xidmət edən nəqliyyat şəbəkəsinin zəif inkişaf etməsi istehsal sahələri ilə istehlakçıların əlaqəsini çətinləşdirir, həmçinin xammal və yarımfabrikatların bazara çıxarılmasını ləngidir və beləliklə təkrar istehsalın təşkili pozulur.

İstehsal infrastrukturunun formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan elmi-texniki tərəqqinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarında istifadə edilmək üçün yeni əmək alətləri, yeni vəsaitlər və texnologiyalar, modern maşın və mexanizmlər yaratmaqdan ibarətdir. Köhnəmiş texnikanın mükəmməl texnoloji proseslərə cavab verən yeniləri ilə əvəz edilməsi və onun tezliklə dəyişdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab olunur. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə davamlı, yüksək keyfiyyətli yüngül sənaye məhsullarının istehsalı texniki proseslərdən çox asılıdır. Yüngül sənayedə ağır zəhmət tələb edən iş proseslərində əl əməyinin maksimal səviyyədə maşın əməyi ilə əvəzlənməsi, ən mühüm istehsal proseslərinin kompleks

mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinə keçilməsi, həmçinin köməkçi vasitələrdən, materiallardan səmərəli, məqsədyönlü istifadə etməklə və istehsal-texnoloji prosesləri təkmilləşdirməklə məhsul istehsalının artırılması müvafiq infrastruktur bölmələrinin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur [23].

Ölkə iqtisadiyyatında dayanıqlı inkişaf prosesi azalan tempə də olsa davam etməkdədir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranının təsiri altında Azərbaycanda islahatların həyata keçirilmə tempi aşağı düşmüşdür. Bu islahatlar əsasən iqtisadi, təşkilati, texniki və texnoloji, davamlı mexanizmlərin qurulması, ayrı-ayrı istehsal sahələrinin bazar tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsindən və s. ibarətdir. Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın artımına təkan verən kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı həmçinin bu prosesi həyata keçirmək üçün zəruri istehsal infrastruktur elementlərinin formalaşması və inkişafı da mühüm aktualıq kəsb edir.

Məlumdur ki, istehsal prosesi məhsulların hazırlanması, satışı, tədarükü, emalı və istehlak mərhələlərini cəmləşdirən, özünəməxsusu xüsusiyyətlərə malik olan sosial-iqtisadi və istehsal infrastrukturunu sistemi kimi xarakterizə edilir. İqtisadiyyatın müasir inkişafı mərhələsi baxımından isə, infrastruktur anlayışı daha geniş məzmunu malikdir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində infrastruktur amillərindən istifadə məsələləri səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən özünün ilkin inkişaf mərhələsindədir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində aparılan müvafiq islahatlar iqtisadi inkişafı ilə yanaşı bir çox sahələrdə bu tərəqqiyə maneə törədən infrastruktur amillərini ortaya çıxarmışdır. Belə ki, infrastruktur elementlərinin zəif inkişafı və ya bəzilərinə diqqətin yetirilməməsi ümumi inkişafa da mənfi təsir göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf şəraitində qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün istehsal və bazar infrastrukturunun kompleks şəkildə formalaşdırılması və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnfrastruktur istehsal sahələrinin mühüm tərkib hissəsi olaraq, əsas istehsala xidmət edən yarım sistem kimi çıxış edir. Təbii ki, ölkə iqtisadiyyatının son nəticələri yalnız bu sahənin inkişafından asılı deyil. O, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən yüngül sənayeyə xidmət edən digər sahələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə bir şəraitdə yüngül sənaye məhsullarının zəruri həcmdə istehsalını təmin edən istehsal infrastrukturunun,

həmçinin bu məhsullardan səmərəli istifadəyə şərait yaradan infrastruktur elementlərinin inkişaf etdirilməsi xüsusi hal kimi ortaya çıxır.

Məlumdur ki, hazırda ölkə iqtisadiyyatının əksər sahələrində olduğu kimi yüngül sənayedə də infrastruktur təminatının səviyyəsi çox aşağıdır. Sahədə mövcud olan infrastruktur obyektlərinin xidmət səviyyəsi bazar tələblərinə cavab verən minimal səviyyədə deyil.

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində də istehsal infrastrukturunun formalaşdırılmasına təkcə bu sahənin inkişafının obyektiv, qanuna uyğun nəticəsi kimi baxılmamalıdır. İnfrastruktur məhsuldar qüvvələrin inteqral elementi kimi çıxış edən və maddi istehsal sahələrinin inkişafına güclü təsir göstərən proseslərdəndir. Onun bu formada təsnifatı infrastrukturun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amili kimi çıxış etməsinə səbəb olur. Bu formada aparılan bölgü sistemi, təkrar istehsalda infrastrukturun yerini müəyyənləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində infrastrukturun, o cümlədən ETT-nin inkişafının genişləndirilməsi ölkədə məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilə səciyyələnir. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində qarşıda duran mühüm məsələlərdən biri yüngül sənayenin maddi-texniki bazasının inkişafının bazar münasibətlərinə uyğun təşkil etməkdir. Bu problemin həlli ilə əlaqədar mütəxəssislər müxtəlif mövqedə dururlar. Belə ki, sovetlər ittifaqının, inzibati-amirlik sisteminin süquta uğraması ilə iqtisadiyyatın əksər sahələrində baş verən geriləmə, tənəzzül, böhran vəziyyəti iqtisadi münasibətlərin yeniləşməsi sahəsində bir sıra vacib məsələlərin həllini tələb edir. Bunun üçün isə, bütün maddi istehsal sahələri kimi yüngül sənayedə də istehsal həcmının artmasına və onun səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm diqqət yetirilməsi zəruridir [23].

İstehsal infrastrukturunun funksional xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal infrastrukturunu sahələrində sərf edilən əmək məhsuldardır və o milli gəlirin dəyərini artırır
- infrastrukturunu sahələrində yeni maddi-əşya formasında məhsullar yaradılır.

- infrastruktur sahələrinin məhsullarını ehtiyatda saxlamaq və ya anbarlaşdırmaq mümkün deyil, belə ki, o informasiyaların yerdəyişməsi, saxlanması, ötürülməsi prosesində yaranır.

- istehsal infrastrukturunu köməkçi, xüsusən də ikinci dərəcəli mühit kimi xarakterizə etmək olmaz.

İnfrastrukturun fəaliyyəti ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən-maddi istehsala xidmət kimi, digər tərəfdən isə əmək resurslarının, insanın özünün təkrar istehsalını, yəni istehsal prosesində bilavasitə iştirak edən amillər [23].

Məlumdur ki, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində infrastrukturun, o cümlədən istehsal infrastrukturunun formalaşması və dayanıqlı inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, iqtisadi sistemin mahiyyətindən asılı olmayaraq, müxtəlif infrastruktur subyektlərinin fəaliyyəti daim obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Deməli həmin infrastruktur subyektlərinin fəaliyyəti hər zaman cəmiyyətin ümumi tərəqqisi, sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, bəzi mütəxəssislər bazar infrastrukturunu ilə istehsal infrastrukturlarını qarışdırır, digərləri isə onların eyni olduğunu qeyd edirlər. Lakin bazar infrastrukturunu müxtəlif məhsul və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya azad hərəkətini təmin edən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, müxtəlif sahələrə təyinatlı xidmət göstərən təsərrüfat bölmələrini kompleks əhatə edir. Deməli istehsal infrastrukturunun əsas təyinatı ictimai istehsal proseslərinin fasiləsizliyini təmin etməkdir. Bu fikri başqa formada da izah etmək olar-maddi formada məhsul istehsal edən sahələrdən fərqli olaraq, istehsal infrastrukturunda fəaliyyət göstərən işçilərin əməyi yaradılan yeni məhsul və xidmətlərdə maddiləşir.

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində təsərrüfat sahələrinin istehsal infrastrukturunun bazar tələblərinə uyğun formalaşdırılması və tərəqqisi çox vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Çünki, yüngül sənayenin müxtəlif sahələrində yeni resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsində və onlardan səmərəli istifadə edilməsində, həmçinin istehsal resurslarının səmərəli yerləşdirilməsində və digər istiqamətlərdə infrastruktur elementlərindən vaxtında və yüksək səviyyədə istifadə edilməlidir.

Yeyinti və yüngül sənayenin infrastrukturunu təşkil edən elementlər kimi istehsal infrastrukturunun inkişafında informasiya və məsləhət xidməti xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istehsal infrastrukturunda köməkçi emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin regionlarında, lizinq münasibətlərinin inkişafına yönəlmiş tədbirlər Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə I, II, III Dövlət Proqramlarında da öz əksini tapmışdır.

Yüngül və yeyinti sahə müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün metainformasiya; kənar vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanları və şərtləri; təchizatçıların vəziyyəti; emal qurumları və topdansatış ticarətçilərinin imkanlarını və s. əks etdirən informasiya yığımları və axınlarının təmin edilməsi də zəruridir.

Ümumiyyətlə rəqiblərin sayı, konkret məhsul bazarının həcmi, qiymətlərin səviyyəsi, istehlakın dinamikası, müştərilərin xüsusiyyətləri, müvafiq sahənin hansı hissəsinə iddia etmək mümkün olduğu barədə informasiya axınları konyukturanı öyrənmək üçün başlanğıc pillə rolunu oynayır. Eyni zamanda, islahatlar dövründə bu informasiya axınlarının idarə ediləsi imkanları ehtimallı xarakter daşıyır və mövcud vəziyyətə nisbətən qiymətləndirilir.

Sahədə mülkiyyətçilərin və sahibkarlığın texniki, texnoloji, iqtisadi, hüquqi, idarəetmə və s. biliklərə olan tələbatının öyrənilməsi, onların digər tələbatlarının təmin edilməsi üsullarının və vasitələrinin xarakteri ilə əlaqədar olaraq, həmçinin yerlərdə bir çox spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla informasiya və məsləhət xidməti işləri dövlət və özəl əsaslarda təşkil olunur. Bu məqsədlə sahəni idarə edən dövlət orqanları və onların yerli qurumlarının, regional elm mərkəzlərinin fəaliyyətində informasiya və məsləhət xidməti işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, müasir şəraitdə ölkədə mütərəqqi texnologiyalar haqqında informasiyaların hazırlanması, elmi-tədqiqat institutlarının və regional elm mərkəzlərinin, həmçinin müxtəlif xarici ölkələrin layihələrinin cəlb edilməsi, büdcə və xarici maliyyə qurumlarının vəsaitlərinin bu sahəyə yönəldilməsi, respublika səviyyəsində müxtəlif sərgilər, seminarlar, kurslar və digər bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə daha fəal məşğul olmalıdırlar. Regionlarda yerləşən

yüngül sənaye müəssisələrində çalışan mütəxəssislər tərəfindən isə istehsal sahələrinin inkişafının proqnozlaşdırılmasını nəzərə alaraq, sahibkarların informasiya və məsləhət xidmətlərinə olan ehtiyaclarını və bu ehtiyacların sistemləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini həyata keçirməsi məqsədəuyğun və zəruridir.

Digər sahələrdə olduğu kimi sənayedə də islahatların getdikcə dərinləşməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının yüngül sənaye sahəsi də öz istehsal idarəetmə istiqamətlərini tədricən dəyişdiyi üçün, həmçinin istehsalın həcmi, məhsulların çeşidi, rəqabət mexanizmi əsasında formalaşdığından, tələb olunan texnologiyaların iqtisadi səmərəliliyi və istehsalçıların tələblərinə uyğunluğu getdikcə onlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən amillərə çevrilmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlara uyğun olaraq, sənayedə aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinin istehsalata tətbiqinin yaxşılaşdırılması, elmi-tədqiqat institutlarının, təcrübə-sınaq təsərrüfatlarının və dayaq məntəqələrinin işlərini təbii-iqtisadi zonalar nəzərə alınmaqla bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun təşkil etmək və səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə Aqrar Elm Mərkəzinin strukturunda 10 regional mərkəzin təşkili nəzərə alınaraq Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin müvafiq əmrləri ilə Tərtər və Beyləqan, 2001-ci Gəncə, Quba, Salyan, Kürdəmir, Şəki, Lənkəran Regional Elm Mərkəzləri yaradılması və onların apardıqları elmi-praktiki fəaliyyət, yürütdükləri iqtisadi siyasət yüngül sənayenin inkişafına da bilavasitə təsir göstərmiş olacaqdır.

Yüngül sənayedə informasiya təminatının keyfiyyətinə, daha dəqiq desək, onun dövriliyi, dürüstlüyü və operativliyinə, həmçinin dolğunluğu və tamlığına olan tələbləri ciddiləşdirən daha bir səbəb istehlak olunan maddi resursların spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, sahədə istehlak olunan məhsullar (pambıq, kətan, yun liflər) kənd təsərrüfatı sahələrində və kimya sənayesində (kimyəvi liflər, boyaq üçün lazım olan maddələr və s.) istehsal olunur. Həmin məhsulların yığılması, daşınması, ilkin emalı və saxlanılmasının müxtəlif şərait tələb etmələri onlar haqda informasiyaların dolğunluğunu tələb edir.

İstehsalla əlaqədar analogi vəziyyət xarici təcrübədə də mövcuddur. İnformasiya axınları hər bir konkret xammal, material və digər resurslar üzrə göstəricilərin

dinamikasını əks etdirir. Belə ki, resursların xarakterindən, formasından asılı olaraq temperatur, rütubət, kimi parametrlərə fasiləsiz nəzarət olunan belə bir mühitdə, demək olar ki, bütün əsaslı dəyişikliklər proqramlaşdırılır.

Yüngül və yeyinti sənayedə informasiya sisteminin son illərdə idarəetmənin avtomatlaşdırılmış sistemi tərkibində yaradılması ideyasına üstünlük verilir. İdeyanın həyata keçirilməsinin təcrübi problemlərinə baxmayaraq, bu halda həmin sistem istifadəçilərə informasiya-arayış xidmətləri göstərməklə yanaşı sahə müəssisələri üçün əsas fəaliyyətin informasiya təminatı funksiyasını da yerinə yetirə bilər.

Yüngül və yeyinti sənayenin kreditləşdirilməsi informasiya yayımı və məsləhət xidmətlərinin təşkilindən də çox asılıdır. Kreditləşdirmə ilə əlaqədar biliklərin yayımı islahatlar aparanlara kömək edərək, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə təminat yaradır. Kreditlə bağlı lazımi informasiyaların əldə edilməsi istiqamətləri, həmçinin digər məlumatların toplanılması və məsləhətlərin alınması istehsalçılar üçün əhəmiyyətlidir və çox vacibdir. Məlumdur ki, təsərrüfat sahələrinin kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar özəl və dövlət qurumları iqtisadi subyektləri məlumatlandırır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə sənaye sahələrinin infrastrukturunun inkişafında informasiya təminatı və məsləhət xidmətlərinin rolu çox böyükdür. Əlbəttə ki, bu istiqamətdə qlobal şəbəkəyə qoşulmaqla, informasiya sistemləri iqtisadiyyatın sahələri haqqında, o cümlədən yüngül sənaye haqqında məlumat bazasını genişləndirməklə bərabər, məlumat axınlarının idarə edilməsi metodologiyasını zənginləşdirmək üçün geniş təcrübi baza ilə tanışlıq imkanı yaradır.

Yüngül və yeyinti sənayenin infrastrukturunun bazarın tələblərinə uyğun təşkilinin digər mühüm istiqaməti sahədə istehsal və emal proseslərinin müasir texnika ilə silahlandırılması və texnoloji proseslərin yüksək səviyyədə təşkilinə xüsusi önəm verilməsidir. Belə ki, yüngül sənayedə texnoloji uğurların əldə etmək, istehsalın dönməz artım tempini əldə etmək üçün, fiziki, mənəvi və sosial köhnəlməyə məruz qalmış maşın və avadanlıqların yeniləri ilə əvəz edilməsi müasir dövrdə təxirə salınmaz tədbirlərdəndir.

Aparılan araşdırmalara əsasən qeyd etmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının sahələrində, o cümlədən yüngül sənayedə istehsal infrastrukturunu bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən sahələr üçün mövcud olması zəruri

olan infrastrukturun inkişafının başlanğıc mərhələsindədir. Belə ki, sovetlər ittifaqı dövründə mövcud olan infrastruktur tam dağılmış və ya bu günün tələblərinə cavab vermir. Belə bir şəraitdə yüngül sənayenin infrastrukturunun dayanıqlı inkişafı bir neçə mərhələni əhatə edə bilər. Bu prosesin ardıcıl və davamlı olması üçün bir sıra mühüm cəhətlərin nəzərə alınması vacib hesab edilir [1, 23]:

- istehsal infrastrukturunu mexanizminin müasir dövrdə, ölkədə formalaşan yüngül sənayenin strukturuna uyğunlaşdırılması zəruri hesab edilir. Hal-hazırda respublika iqtisadiyyatının sahələrində, o cümlədən yüngül sənayedə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üstünlük təşkil edir. Bu şəraitə uyğun olaraq elə mexanizmlər formalaşdırılmalıdır ki, yeni texnoloji proseslərin kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən tətbiqinə əlverişli şərait yaransın. Bununla bərabər belə istehsal sahələrində təkmil istehsal üsullarından istifadə edilməsi, həmçinin təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı və korporativ strukturların yaradılması əsasında, iri təsərrüfatların fəaliyyət göstərməsinin stimullaşdırılması xəttinin əsas götürülməsi əhəmiyyətli və vacibdir.

- yüngül və yeyinti sənaye infrastrukturunun bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zamanı hazırda mövcud olan real şərait və potensial imkanların nəzərə alınması vacib hesab edilir. Bu proses, yüngül sənaye məhsullarının istehsalında müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinə yönələn resursların səmərəli istifadəsini də təmin etməlidir. Daha doğrusu, hər bir konkret şəraitdə istehsal infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə investisiya yatırma biləcək dövlət və yüngül sənaye sahələrinin və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsini təmin edən mexanizmlərin yaranması vacibdir.

Müasir dövrdə yüngül sənayenin maddi imkanlarının məhdudluğuna baxmayaraq sahə müəssisələri tərəfindən islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, istehsalçıların çoxu istehsal infrastrukturuna daxil olan məsələləri öz vəsaitləri hesabına həll etməli olmuşlar. Hazırda da bu proseslər yüngül sənayedə maddi imkanların zəif olduğu bir şəraitdə baş verir.

Məlumdur ki, sahə müəssisələri və müvafiq dövlət qurumları tərəfindən yüngül sənayenin infrastrukturunun bərpası və inkişafı ilə əlaqədar tədbirlərə zəruri maliyyə resurslarının ayrılması imkanları məhdud olmuşdur. Buna görə də sahənin məhdud

resurslarının səmərəli idarə edilməsi prinsiplərinin nəzərə alınmaqla infrastruktur tədbirlərinə yönəldilməsini təşkil etmək lazımdır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, istehsal infrastrukturunun bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılmasına bir sıra maneələr çətinlik törədir. Bu maneələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yüngül və yeyinti sənayelərinin iqtisadiyyatın digər sahələrinin fəaliyyətindən asılı olması. Məlumdur ki, yüngül sənaye kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, kimya sənayesi və s. sahələrin məhsullarından öz istehsal proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsində istifadə edir, həmçinin istehsal etdiyi əmtəələr müvafiq sənaye sahələrində istehsal istehlakı edilir.

- yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə xidmət edən sahələrin tam formalaşdırılması.

- yüngül və yeyinti sənayelərinin inkişafına, xüsusilə də toxuculuq sənayesinə dövlət qayğısının olmaması.

- sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli kreditlərə ehtiyaclarının olması. Belə ki, maliyyə çətinliklərinin olmasına görə infrastrukturun inkişafına diqqət ayrılır ki, nəticədə mövcud imkanlar da tədricən tükənir və s.

Beləliklə aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən verilən tövsiyə xarakterli təkliflərin nəzər alınması ölkə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli sahələrindən olan yüngül sənayenin infrastrukturunun və nəticə etibarlı ilə sahənin inkişafına təkan verəcəyi qənaətindəyik.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istehsal infrastrukturunda köməkçi emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə sənaye sahələrinin infrastrukturunun inkişafında informasiya təminatı və məsləhət xidmətlərinin rolu çox böyükdür.

Araşdırmalardan məlum olur ki, istehsal infrastrukturunun bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması yolunda bir sıra maneələr mövcuddur. Bu maneələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yüngül sənayenin iqtisadiyyatın digər sahələrinin fəaliyyətindən asılı olması. Məlumdur ki, yüngül sənaye kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, kimya sənayesi və s.

sahələrin məhsullarından öz istehsal proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsində istifadə edir, həmçinin istehsal etdiyi əmtəələr müvafiq sənaye sahələrində istehsal istehlakı edilir.

- yüngül sənayeyə xidmət edən sahələrin tam formalaşdırılması.

- yüngül sənayenin inkişafına, xüsusilə də toxuculuq sənayesinə dövlət qayğısının olmaması.

- sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli kreditlərə ehtiyaclarının olması. Belə ki, maliyyə çətinliklərinin olmasına görə infrastrukturun inkişafına diqqət ayrılır ki, nəticədə mövcud imkanlar da tədricən tükənir və s.

Müasir dövrdə yüngül sənayenin infrastrukturunun dayanıqlı inkişafı bir neçə mərhələni əhatə edə bilər. Bu prosesin ardıcıl və davamlı olması üçün bir sıra mühüm cəhətlərin nəzərə alınması vacib hesab edilir:

- istehsal infrastrukturunu mexanizminin müasir dövrdə, ölkədə formalaşan yüngül sənayenin strukturuna uyğunlaşdırılması zəruri hesab edilir.

- yüngül sənayenin infrastrukturunun bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zamanı hazırda mövcud olan real şərait və potensial imkanların nəzərə alınması vacib hesab edilir. Bu proses, yüngül sənaye məhsullarının istehsalında müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinə yönələn resursların səmərəli istifadəsini də təmin etməlidir. Daha doğrusu, hər bir konkret şəraitdə istehsal infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə investisiya yatırma biləcək dövlət və yüngül sənaye sahələrinin və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsini təmin edən mexanizmlərin yaranması vacibdir.

Beləliklə aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən verilən tövsiyə xarakterli təkliflərin nəzərə alınması ölkə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli sahələrindən olan yüngül sənayenin infrastrukturunun və nəticə etibarilə sahənin inkişafına təkan verəcəyi qənaətdəyik.

2.2. Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyası

Müxtəlif növ xammaldan istehlak predmetləri istehsal edən sənaye sahələrinin məcmusu yüngül sənayeni formalaşdırır. Yüngül sənayenin əsas sahələrinə tekstil, tikiş, dəri, xəz və ayaqaabı sənayeləri aid olunur. Bu sahələrin məhsulları əhalinin

istifadəsi ilə yanaşı, həmçinin aviasiya, avtomobil, yeyinti və digər sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat səhiyyə və s. istehsal və xidmət sahələrində geniş istifadə olunur.

Yüngül sənaye xalq istehlakı əmtələri istehsal sahə olmaqla əhalinin sahə məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərən əhəmiyyətli sənaye sahə və yarım sahələrinin məcmusudur. Sahənin qarşısında duran əsas vəzifə əhalinin bütün təbəqələrinin sahənin məhsullarına artan tələbatının ödənilməsindən ibarətdir.

Ölkənin müasir yüngül sənaye sahəsi müxtəlif struktura malik olması ilə fərqlənir. Ölkədə pambıqtəmizləmə, tekstil, tikiş, dəri-ayaqqabı və s. bu kimi sahələr inkişaf etmişdir və böyük potensiala malikdir. Vaxtı ilə respublikanın bütün sənaye istehsalında yüngül sənayenin payı 20% təşkil edirdi. Sahə müəssisələrində 25%-dən çox işçi çalışırdı. Bəzi sahə məhsulları üzrə Respublikamız SSRİ iqtisadiyyatında mühüm yeri tuturdu. Ölkəmizdə SSRİ-nin pambıq-lif istehsalının 6%-i, ipək-xammalının 13%-i istehsal olunurdu. Yüngül sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti ölkənin bir neçə şəhərində cəmlənmişdir. Onların əsas hissəsi Bakı şəhərində yerləşmişdir.

Respublikada pambıq xammalının istehsalının artması ölkə ərazisində iri pambıqtəmizləmə zavodlarının tikintisini stimullaşdırmışdır.

İkinci Dünya Müharibəsinə qədər olan illərdə bir neçə iri müəssisələr tikilmişdir: Gəncədə mahud fabriki, bir neçə pambıqtəmizləmə zavodları (Yevlax, Gəncə, Ucar, Salyan, Bərdə), Şəki və Xankəndində ipək kombinatları, Bakıda corab-trikotaj kombinatı, iki tikiş və bir ayaqqabı fabriki tikilib istifadəyə verilmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə bir neçə iri müəssisələr tikilmişdir: Mingəçevirdə toxuculuq kombinatı, Sumqayıtda xovlu iplik, üst trikotaj və tikiş fabrikləri, Gəncədə xalça kombinatı və tikiş fabriki, Bakıda ayaqqabı, tikiş, gön-qalanteriya fabrikləri, Ordubadda baramaaçan fabrik, Naxçıvanda alt trikotaj, tikiş və xalça fabrikləri, digər şəhərlərdə tikiş fabriklərini qeyd etmək olar.

Respublikada pambığın ilkin emalından tutmuş, onun son məhsula qədər çatdırılmasını nəzərdə tutan kompleks müəssisələr mövcuddur. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən (cədvəl 2.2.) ölkədə 2009-cu ildə toxuculuq sənaye müəssisələrinin sayı 114 ədəd, 2010-cu ildə 85 ədəd, 2011-ci ildə

77 ədəd, 2012-ci ildə 72 ədəd və nəhayət 2013-cü ildə isə 72 ədəd təşkil etmişdir. Həmin dövr ərzində geyim istehsalı müəssisələrinin sayı da müvafiq olaraq 95, 90, 80, 75 və 75 təşkil etmişdir. Yüngül sənayenin əsas sahələrindən biri olan dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı müəssisələrinin sayı da qismən azalmışdır. Bu göstərici də müvafiq olaraq illər üzrə 25, 21, 20, 21 və nəhayət 23 müəssisə təşkil etmişdir. Bu isə ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin ümumi sayında cəmi 8,37% təşkil edir ki, onların əsas hissəsini kiçik müəssisələr təşkil edir [29, 34].

Cədvəl 2.2

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növləri və işçilərinin sayına görə qruplaşdırılması, vahid

	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	2 794	2 650	2 508	2 514	2 527
Mədənçixarma sənayesi	314	311	289	1 795	318
Emal sənayesi	2 103	1 909	1 791	427	1 764
Qida məhsullarının istehsalı	416	409	396	127	439
İçki istehsalı	136	134	127	8	110
Tütün məmulatlarının istehsalı	9	8	8	72	8
Toxuculuq sənayesi	114	85	77	75	72
Geyim istehsalı	95	90	80	21	75
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	25	21	20	215	23

Təhlildən belə nəticə çıxarmaq olar ki, baza ili olan 2009-cu illə müqayisədə hər bir sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 2013-cü illə müqayisədə əhəmiyyətli sayda azalmışdır. Amma Geyim istehsalı sahəsində 2011-ci ildə mövcud olan 80 müəssisədən 2012-ci ildə cəmi 21 – öz mövcudluğunu qoruya bilmişdir. Lakin 2013-cü ildə müəssisələrin sayı 74 ədəd artaraq 75 müəssisə təşkil etmişdir. Buna bənzər şəkildə dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı müəssisələrinin sayında müşahidə olunur. Belə ki, 2009-cu ildə sahədə 25 müəssisə, 2012-ci ildə isə 215 müəssisə fəaliyyət göstərirdi halda 2013-cü ildə də bu sahədə cəmi 23 müəssisə fəaliyyət göstərmişdir. Bu cür artıma və azalmalara təbii ki, sahənin iqtisadi inkişafına, əhəlinin işlə təmin olma səviyyəsinə də mənfi təsir göstərir.

Yüngül sənaye məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrdən «Sumqayıt Toxucu», «H.Z.Tağıyev adına toxuculuq tikiş kombinatı», «Mingəçevir Toxucu», «Gəncə Xalçaçılıq Kombinatı», «Gəncə Toxucu», «Şəki-tikiş», «Bakı Toxuculuq Qalantereya», «Xırdalan-Xəz», «Sumqayıt Xovlu İplik», «Putalı-Əyrici»,

«Şəki Toxucu Xırdavat», «Bakı Toxucu», «Bakı Tikiş Evi», «Bakı-Toxucu», «Bakı Toxucu-Tikiş», «Bakı ayaqqabı-1», «Bakı ayaqqabı-2», «Şəki-tikiş», «Bakıxanov Trikotaj və digər müəssisələr yüngül sənaye məhsullarının istehsalında önəmli yer tuturdular. Son illərdə bir neçə yeni yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlamışlar. Məsələn, 2006-cı il Yevlax rayonu “Lalə-Tekstil” MMC tikiş fabriki; Lənkəran tikiş fabriki; 2007-ci il Yevlax rayonunda “Gilan-Dəri” MMC-nin dəri emalı fabriki; 2008-ci il “Akkord” şirkətlər qrupunun Ağstafadakı tikiş fabriki; Şirvan şəhərində pambıqtəmizləmə zavodu; Bakıda MKT İstehsalat-Kommersiya MMC-nin Bakı iplik fabriki; Salyanda “Atanur” firmasının yun emalı zavodu; 2009-cu il “Şəki ipək” ASC-nin nəzdində yeni baramaaçan sexi; Qax şəhərində istehsalat sahələrində çalışanlar üçün xüsusi geyimlər istehsal edən yeni tikiş sexi; 2010-cu il Daşkəsən rayonunda yeni tikiş sexi; Sumqayıt şəhərində “İntertekstil” ASC; 2011-ci il Saatlı rayonu ərazisində İplik Fabriki. Bunlarla yanaşı Respublikanın Sumqayıt şəhərində Gilan Holding tərəfindən geniş profilli yeni yüngül sənaye müəssisəsi “Gilan Tekstil Parkı” da işə salınmışdır [34, 37].

Azərbaycanın əsas sənaye mərkəzlərindən biri olan Sumqayıt şəhərində 1,5 il kimi qısa müddət ərzində inşa edilən “Gilan Tekstil Parkı” 3 iri sənaye obyektini özündə birləşdirir. Toxuculuq, boya və tikiş fabriklərindən ibarət olan bu nəhəng kompleks ümumilikdə 10 hektar ərazini əhatə edir. “Gilan Tekstil Parkı” 30000 kvadratmetrlik istehsal sahəsinin həcminə görə nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə Qafqazda iri emal müəssisələrindən biri hesab oluna bilər.

Bu istehsal kompleksi dünyanın qabaqcıl texnologiyaları, habelə günün tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verən ən müasir avadanlıqlarla təchiz olunub. “Gilan Tekstil Parkı”na daxil olan toxuculuq, boya və tikiş fabriklərində Belçika, Almaniya və Yaponiyadan gətirilmiş istehsal avadanlıqları bu ölkələrdən gəlmiş mütəxəssislər tərəfindən quraşdırılıb. Kompleksdə fəaliyyət göstərən texniki heyətə həmin mütəxəssislər tərəfindən istismar və xidmət göstərilməsi mövzularında müxtəlif təlimlər keçirilib.

“Gilan Tekstil Parkı” istehsal etdiyi müxtəlif növ məhsullarda xammal kimi Azərbaycanda becərilən pambıqdan istifadə etməklə, sənaye ilə yanaşı kənd təsərrüfatının inkişafına da çox böyük dəstək verir. 100 faiz pambıqdan hazırlanan,

tərkibində hər hansı kimyəvi əlavələrdən isitifadə olunmayan məhsullar insan sağlamlığı üçün təhlükəsizdir. Məhz bu səbəbdən kompleksdə istehsal olunan hərbi geyimlər, xüsusi iş formaları, dəsmal, hamam xalası, yataq-yorğan örtükləri, yorğan və balış kimi ev tekstili, otellər, idman kompleksləri üçün nəzərdə tutulan müxtəlif məhsullar bütün beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul hesab olunur.

“Gilan Tekstil Parkı” öz məhsullarının bəzi ölkələrə ixrac olunması istiqamətində artıq bir sıra uğurlu müqavilələr bağlayıb. Türkiyə, Rusiya, Ukrayna kimi ölkələrə ixrac olunmağa başlayan məhsullara tələbat artdıqca, bu gün özündə 3 fabriki və 5 istehsal xəttini birləşdirən kompleksdə istehsal həcmi tezliklə yeni fabriklərin tikilməsi ilə daha da genişlənəcək.

Hazırda “Gilan Tekstil Parkı” 350 nəfəri işlə təmin edib. Müəssisə rəhbərliyinin və kollektivinin qarşısında duran əsas məqsəd nəinki Azərbaycan toxuculuq bazarında, həmçinin hal-hazırda uğurlu işlərin aparıldığı xarici bazarlarda mövqelərin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsindən ibarətdir. Kompleks tam gücü ilə fəaliyyətə başlayacağı zaman işçilərin sayının 2000 nəfərədək artırılması proqnozlaşdırılır.

20 hektar ərazidə tikilən “Gilan” Tekstil Parkı parça toxuma, boyama və tikiş fabriklərindən ibarət yüngül sənaye müəssisələri daxildir. Ümumi dəyəri 46 milyon manat olan Gilan Tekstil Parkının ərazisində üç fabrikin tikintisinə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin (İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi) Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ümumilikdə 15 milyon manat güzəştli kredit vəsaiti ayrılmışdır. Parkın tikintisinə 2011-ci ildə başlanılmışdır. Ümumi sahəsi 7 min kvadratmetr olan parça toxuma fabriki üç əsas istehsal və köməkçi sexlərdən ibarətdir.

Uzun illər ərzində yüngül sənaye müəssisələrinin xammalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları qeyd olunan səbəblər ucbatından ilkin emal məhsulları şəklində ixrac edilmişdir. Ölkə əhalisinin istehlak etdiyi geyim məmulatlarının əksər hissəsini isə idxal olunan hazır məhsullar və yaxud idxal edilmiş parçalar əsasında ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik sexlərdə tikilmiş məhsullar təşkil etmişdir.

Lakin son illərdə həyata keçirilən tədbirlər yüngül sənaye sahəsinin inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə edilməsinə imkan vermişdir. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin Fərman və Sərəncamları müvafiq göstərişləri nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasının regionlarında yüngül sənayenin inkişafı üzrə önəmli tədbirlər nəzərdə tutulmuş və bu tədbirlər icra edilmişdir.

Cədvəl 2.3-də verilən məlumatlar əsasən Azərbaycanda “xam ipək” istehsalının həcmi 2005-ci ildə 58,4 ton, 2010 –cu ildə 51,8 ton, 2012-ci ildə isə 2,1 ton təşkil etmişdir. Verilənlərdən məlum olur ki, bu sahəyə heç bir diqqət yetirilmir və dövlət dəstəyi də verilmir. Baxmayaraq ki, Şəkidə fəaliyyət göstərən ipəkçilik fabrikinin təmiri, yeni, müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi, istehsal güclərinin artırılması fonunda sahənin xammal bazasına diqqət yetirilmir.

Cədvəl 2.3.

Yüngül sənayedə əsas məhsul növlərinin istehsalı, natural ifadədə

Göstərici	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Xam ipək (eşilməmiş) (ton)	0.0	0.0	58.4	51.8	8.5	2.1	0.0
Pambıq mahlıçı (min ton)	98.5	37.7	56.0	11.4	14.2	22.9	12.1
Pambıq iplik (min ton)	19.9	0.7	17.7	7.6	9.9	15.4	12.9
İpək parçalar (min kv. metr)	801.0	0.0	437.2	735.8	674.4	660.5	602.4
Pambıq parçalar (min kv. metr)	57908.0	682.7	3098.6	1103.8	843.8	208.9	383.0
Pambıq yataq ağları (fiziki şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla) (min ədəd)	283.0	384.7	561.6	125.3	31.9	420.3	270.0
Xalça və xalça məmulatı (fiziki şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla) (min kv. metr)	77.0	15.8	630.1	3.3	2.9	1.9	2.0
Trikotaj corab məmulatları (fiziki şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla) (min cüt)	8260.0	738.2	2969.0	2003.6	3321.0	5645.6	4499.0
Alt və üst trikotaj geyimləri (min ədəd)	5587.0	419.6	744.6	732.0	622.2	628.6	1060.4
Üstü dəridən olan ayaqqabılar (fiziki şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla) (min cüt)	395.0	114.9	260.5	240.6	256.4	511.0	326.1

Eyni sözləri pambıqçılıq sahəsi haqqında da söyləmək olar. Belə ki bu sahədə pambıq mahlıçı istehsalının həcmi 1995-ci ildə 98,5 min ton, 2000-ci ildə 37,7 min ton, 2005-ci ildə 56 min ton, 2010-cu ildə 11,4 min ton, 2011-ci ildə 14,2 min ton, 2012-ci ildə 22,9 min ton və nəhayət 2013-cü ildə isə 12,1 min ton təşkil etmişdir.

Müvafiq olaraq hazır məhsul istehsalında da bu tendensiyalar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, ipək və pambıq parçaların istehsalında kəskin azalmalar müşahidə olunur. Xüsusilə də pambıq parça istehsalında. İpək parça istehsalında istehsalın həcmi 1995-ci ildə 801 min kv. metr təşkil etdiyi halda bu göstərici 2005-ci

ildə 437,2 min kv. metr, 2010-cu ildə 660,5 min kv. metr və 2013-cü ildə isə cəmi 602,4 min kv. metr təşkil etmişdir.

Pambıq parça istehsalında isə kəskin azalma müşahidə olunur. 1995-ci ildə Respublikanın sahə müəssisələrində 57908,0 min kv. metr pambıq parça istehsal olunduğu halda bu göstərici 2005-ci ildə 3098,6 min kv. metr, 2010-cu ildə 1103,8 min kv. metr və nəhayət tam azalaraq 2013-cü ildə isə 383,0 min kv. metr parça istehsal olunmuşdur.

Eyni zamanda “pambıq yataq ağları” istehsalında da azalma müşahidə olunur. 1995-ci ildə sahə müəssisələrində 283 min ədəd “pambıq yataq ağları” istehsal olunduğu halda bu say 2000 –ci ildə 384 min ədəd, 2005-ci ildə 561,6 ədəd, 2010-cu ildə kəskin azalaraq 125,3 min ədəd və nəhayət hesabat ili olan 2013-cü ildə isə 270 min ədəd təşkil etmişdir. Bəli 2005-ci ilə nisbətdə iki dəfədən çox artım olmuşdur əgər 2005-ci ilin göstəricisini nəzərə almasaq [40, 42].

ADSK-nın məlumatlarına əsasən “xalça və xalça məmulatı” istehsalında da anoloji vəziyyət müşahidə olunur. Belə ki, 1995-ci ildə 77 min kv. metr, 2000-ci ildə kəskin azalaraq bu rəqəm cəmi 15,8 kv. metr təşkil etdiyi halda gözlənilməz hal kimi qeyd etmək olar ki, 2005-ci ildə 630,1 kv. metr “xalça və xalça məmulatı” istehsal olunmuşdur. Lakin növbəti illərdə yenidən kəskin azalma müşahidə olunur [35]. Bu göstərici əvvəlki hesabat ili ilə müqayisədə 2010-cu ildə 190 dəfə azlaraq 3,3 kv. metr təşkil etmişdir. Növbəti illərdə- 2010-cu ildə 2,9 kv. metr, 2012-ci ildə 1,9 kv. metr və nəhayət 2013-cü ildə isə cəmi 2,0 kv. metr istehsal edilmişdir.

Qeyd edilən mənbədən alınan məlumata əsasən “trikotaj corab məmulatları” istehsalında da dəyişkənlik mövcuddur, amma “xalça və xalça məmulatı” istehsalından fərqli bu sahədə azalma iki dəfə təşkil edir. Belə ki, “trikotaj corab məmulatları” istehsalı üzrə göstərici 1995-ci ildə 8260 min cüt, 2000-ci ildə 738 min cüt, 2005-ci ildə 2969 min cüt, 2010-cu ildə 2003,6 min cüt, 2013-cü ildə isə 4499 min cüt təşkil etmişdir.

Cədvəlin digər bir göstəricisi olan “alt və üst trikotaj geyimləri” istehsalında da 1995-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 5,2 dəfə az məhsul istehsal edildiyi halda “sütü dəridən olan ayaqqabılar” istehsalında qeyd edilən, təhlil olunan dövrdə kəskin dəyişkənlik müşahidə olunmamışdır. Belə ki, 1995-ci ildə 395 min cüt üstü dəridən

olan ayaqqabılar istehsal edilmişdir. 2000-cildə bu göstərici 114,9 min cüt, 2005-ci ildə 260,5 min cüt, 2010-cu ildə 240,6 min cüt və nəhayət 2013-cü ildə 326,1 min cüt üstü dərindən olan ayaqqabılar istehsal edilmişdir.

Cədvəl 2.4-də verilənlərə əsasən ölkənin sənaye sahələrinə bütün mənbələrdən 2005-ci ildə 4176 milyon manat, 2010-cu ildə 4276 milyon manat, 2013-cü ildə isə 7500 milyon manat həcmində investisiya yatırılmışdır [35]. Bu kapitalın 2005-ci ildə 80,2%-i xarici investisiyanın yalnız 19,8 % -i yerli mənbələr hesabına həyata keçirilmişdir. Lakin növbəti illərdə, 2010-cu ildə 44,8%-i xarici investisiyanın payına düşür. 2013-cü ildə ümumi investisiya yatırımının 53,28%-i xarici investorların hesabına baş tutmuşdur.

Cədvəl 2.4.

Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	4 176	4 297	4 591	4 249	3 225	4 276	5 370	6 040	7 500
xarici investisiyalar	3 350	3 045	2 676	2 011	1 403	1 917	2 125	2 668,0	3 996,0
daxili investisiyalar	826	1 252	1 915	2 238	1 822	2 359	3 245	3 372,0	3 504,0
Emal sənayesi	115.8	112.3	299.9	395.2	354.2	510.2	847.9	861,2	888,9
xarici investisiyalar	35.9	17.7	2.0	43.1	21.4	1.1	0.2	0,1	0,2
daxili investisiyalar	79.9	94.6	297.8	352.1	332.8	509.1	847.7	861,1	888,7
Toxuculuq sənayesi	2.1	4.9	16.3	2.6	1.5	9.8	0.2	5,7	10,4
daxili investisiyalar	2.1	4.9	16.3	2.6	1.5	9.8	0.2	5,7	10,4
Geyim istehsalı	0.6	6.7	-	-	0.7	13.6	14.0	-	0,0
daxili investisiyalar	0.6	6.7	-	-	0.7	13.6	14.0	-	0,0
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0.7	0.3	0.03	1.1	1.0	1.1	1,6	-	-
daxili investisiyalar	0.7	0.3	0.03	1.1	1.0	1.1	1,6	-	-

Emal sənayesində əsas yatırım daxili investisiya mənbələri hesabına aparılmışdır. Əlbəttə məlumdur ki, neft və qaz sənayesi-hasilat sənayesi əsasən xarici investisiya mənbələri hesabına maliyyələşdirilir [11, 12].

Eyni zamanda Respublikanın nə vaxtlarsa aparıcı sahələrindən biri olan toxuculuq sənayesində, ümumiyyətlə yüngül sənaye sahələrinə investisiya yatırımı azlıq təşkil edir. Belə ki, “toxuculuq” sənayesinə 2005-ci ildə 2,1 milyon manat, 2010-cu ildə 9,8 milyon manat və 2013-cü ildə isə 10,4 milyon manat məbləşində

daxili mənbələr hesabına kapital yatırılmışdır. Əlbəttə ki, bütün məbləğin yerli mənbələrdən olması həm yaxşı, eyni zamanda düşündürücüdür. Demək bu sahə xarici investorlar üçün cəlb edici və perspektivli deyildir.

“Geyim” istehsalı sahələrində isə bu göstərici daha az məbləğ təşkil etmişdir. 2005-ci ildə 0,6 milyon manat, 2010-cu ildə 13,6 milyon manat və bütün kapital yerli investorlar hesabına yatırılmışdır.

“Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı” sahəsində investisiyalaşdırmanın səviyyəsi digər təhlil olunan sahələrə nisbətə daha aşağı səviyyədədir. Belə ki, cədvəldə verilənlərə əsasən 2005-ci ildə bu sahəyə 0,7 milyon manat, 2010-cu ildə 1,1 milyon manat kapital yatırılmışdır və bütün məbləğ yerli sahibkarlar və dövlət investisiya mənbələrindən həyata keçirilmişdir [35].

Bütün bu dəyişiklikləri yerli xammal bazasının zəif olması, yerli sahibkarların və investorların bu sahələrə maraqlarının olmaması kimi də dəyərləndirmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu sahələrdə sovetlər dönəmində böyük həcmdə sahə məhsulları istehsal olunurdu. Beləki, ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda 6 min tona yaxın yaş barama istehsal olunduğu halda, hazırda bu rəqəm 10-12 tondan çox deyildir. Eyni zamanda müəssisə baramanı İrandan, Özbəkistandan alırdı. Hazırda həmin ölkələrdə də barama istehsalı azaldığından xammal təchizatında ciddi çətinlik yaşanır. Bu isə öz növbəsində yerli müəssisələrin baramaçı istehsalatının dayanmasına, xaricdən hazır ipək idxal olunmasına, nəticədə istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, hansılar ki, hazırda rastlaşmışıq Respublikamızda yüngül sənaye sahəsinin inkişafı üçün geniş imkanların və müvafiq amillərin olması fikrini irəli sürməyə imkan verir. Bu imkan və amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yüngül sənaye sahəsində güclü tarixi ənənələrin mövcudluğu;
- zəngin yerli xammal bazasının olması (pambıqçılıq, paramaçılıq, heyvandarlıq, kimya sənayesi- süni və sintetik liflər istehsalı sahəsi);
- nəqliyyat daşımaları baxımından əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe;
- Mərkəzi Asiya və Xəzər regionuna birbaşa çıxışı;
- ölkənin potensial ixrac bazarlarına yaxınlığı;

- Beynəlxalq Ticarət yollarının istifadəsində yaxından iştirak;
- bir sıra istehsalatların respublikanın kiçik və orta şəhərlərində yerləşdirilməsi imkanı və ərazi ehtiyatı;
- dövlət mülkiyyətində olan toxuculuq və tikiş müəssisələrinin əksəriyyətinin özəlləşdirilməsinin başa çatması;
- ölkənin enerji daşıyıcılarına malik olması;
- Avropa İttifaqı tərəfindən Azərbaycan üçün toxuculuq və tikiş məhsullarına heç bir kvotanın tətbiq edilməməsi.

Yüngül sənayenin inkişafının daha da sürətləndirilməsi və məhsuldarlığın artırılması məqsədilə məhsuldar toxum növlərinin artırılması, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, emal sənayesinin iqtisadi və texnoloji cəhətdən yaxşılaşdırılması, məhsulun tədarüku, saxlama, qablaşdırma, daşıma, marketinq, aqroservis sistemlərinin, baytarlıq, damazlıq xidməti şəbəkəsinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulması məqsəduyğun olardı.

Yüngül sənaye müəssisələrinin maşın və avadanlıqlarının 80-90%-nin istismar müddətini başa vurduğunu nəzərə alaraq, respublikanın maşınqayırma sənayesinin potensialından geniş istifadə edilməsi və yüngül sənaye müəssisələrinin maşın və avadanlıqlarının istehsalının təşkil edilməsi məqsəduyğundur. Bəzi texnoloji cəhətdən çox da mürəkkəb olmayan avadanlıqların istehsalı da daxil olmaqla, onlara lazım olan hissələrin istehsalının dəzgahqayırma sənayesində təşkilinin təmin edilməsi zəruridir. Eyni zamanda bu dəzgahqayırma sənayesi üçün də geniş perspektivlər açmaqla yanaşı onun təkmilləşdirilməsinə, daha mürəkkəb avadanlıqların istehsalına nail olunması və yeni iş yerlərinin açılması üçün şərait yaradacaqdır.

2.3. Yeyinti sənayesinin mövcud vəziyyəti, xammal bazası və aqrar-sənaye inteqrasiyası

Yeyinti sənayesinin rəqabətqabiliyyətli fəaliyyəti kəndin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, aqrar istehsalın effektivliyindən və aqrar-sənaye inteqrasiyasından birbaşa asılıdır.

İstənilən bir sahə üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsinin vacib şərtlərindən biri kimi həmin sahə üzrə istehsal vasitələri ilə təminatın stabilliyi çıxış edir. Buna görə də, ölkədə yeyinti sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması baxımından bu sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin stabil şəkildə keyfiyyətli kənd təsərrüfatı xammalı ilə təmin edilməsinə imkan verən sistemin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələlərdəndir. Şübhəsiz ki, bu məsələ yeyinti sənayesinin müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında səmərəli inteqrasiyaya nail olmağı nəzərdə tutur.

Keçmiş sovetlər dövründə Azərbaycanda formalaşmış aqrar-sənaye inteqrasiyası sistemi keçid dövrünün başlanğıc mərhələsində bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan tənəzzül səbəbindən aradan qalxdıqdan sonra, yeni sistemin formalaşması bir sıra problemlərlə müşahidə olundu. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində özəl bölmənin yaradılmasını və bazar münasibətlərinin formalaşmasını təmin edən aqrar islahatlar ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən aparılsa da, emal müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi 2000-ci illərin əvvəllərində başladı. Yəni kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı özəl bölməyə məxsus olsa da, emal müəssisələri hələ də effektiv fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinə məxsus idi. Daha sonra regionların inkişafı siyasəti çərçivəsində ölkədə müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin yeni şəbəkəsi formalaşmağa başladı. Lakin bu mərhələdə də iri istehsal həcminə və xammal tələbatına malik olan, kifayət qədər institutlaşmış emal sənayesi müəssisələrinin, əksəriyyəti kiçik istehsal həcminə malik olan və pərakəndə fəaliyyət göstərən çoxlu sayda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları ilə effektiv əməkdaşlıq qurmaları problemi yarandı.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 16 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamında müvafiq dövlət orqanlarına verilmiş tapşırıqlardan biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və emalı ilə bağlı vəziyyətin təhlil edilməsi və bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi ilə bağlıdır. Qeyd edilənlərə əsasən, ölkədə yeyinti sənayesinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması vasitələrindən biri kimi bu

sənayə sahəsinin kənd təsərrüfatı istehsalı ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsinin elmi əsaslarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq təcrübədə kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə yeyinti-əmal sənayesi müəssisələri arasında aşağıdakı inteqrasiya mexanizmləri formalaşmışdır:

Kooperativlər - ilk dəfə bu mexanizm Avropa ölkələri olan Almaniya və Böyük Britaniyada yaranmış və sonradan bütün dünyaya yayılmışdır.

Qeyd edək ki, kooperativ təşkilatların bünövrəsində olan birlikdə işləmək, köməkləşmək və bölüşmək qanunları səbəbindən kooperativlər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf problemlərinin həllində mühüm rol oynayırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları kooperativlər vasitəsi məhsulların istehsalı, emalı və satışı ilə bağlı üfüqi inteqrasiyanı həyata keçirərək bazarda əhəmiyyətli paya sahib olmuşlar. Hətta bu ölkələrdə kooperativlər bəzi məhsullar üzrə bütün bazara sahib olmuşlar. Ümumiyyətlə isə, AB ölkələrində kooperativlərin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında və emalında payı yarıdan çox olmuşdur. Məsələn, həttdə 1998-ci ildə Böyük Britaniyada bazar xidmətlərinin 65%-i, Niderlandda süd və süd məhsulları istehsalının 83%-i, kəsilmiş güllər və digər bitkilərin 95%-i, şəkər çuğundurunun 73%-i, nişastanın 100%-i, gübrə və heyvan yemi istehsalının 55%-i kooperativlərin payına düşmüşdür.

Müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı – əvvəla onu bildirək ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı modelinin müəyyənləşdirilməsi və ya əhatə dairəsi mövzusunda geniş müzakirələr mövcuddur. İqtisadçılardan bir qismi sözügedən modeli aqrar sektorun inkişafında çıxış yolu olaraq gördüyü halda, digər qismi isə onun kənd təsərrüfatını məhv edəcəyi fikrini müdafiə edirlər. Onların fikrincə, bu model “transmilli şirkətlərin modeli”dir və istehsal prosesini həyata keçirdikləri ölkələrdə kəndli təşkilatları və həmkarlar ittifaqları ilə üz-üzə gəlməkdən xilas olmaq üçün alternativ olaraq müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı mexanizmindən istifadə edirlər. Ümumilikdə isə iqtisadi ədəbiyyatlarda sadəcə texniki bir saziş olaraq qəbul edilən bu model bir təsərrüfat subyekti tərəfindən hər hansı bir aqrar məhsulun yetişdirilməsi kimi ifadə edilməkdədir. Qısacası müqaviləli kənd təsərrüfatı istehsalı modeli istehsalçı ilə alıcı

arasında hansı məhsulun nə qədər və hansı vasitə ilə istehsal ediləcəyi və gələcəkdə zaman, yer və qiymət ilə əlaqədar bir öhdəliyi ehtiva edən sazişdir [34, 39].

“Müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı” forması ilk dəfə 19-cu əsrdə Yaponiya və ABŞ-da şaftalı və şəkər çuğundur kimi məhsulların istehsalında tətbiq edilmişdir. Qeyd olunan dövrdə daha çox meyvə və tərəvəz istehsalı sahəsində tətbiq edilən bu model, 1960-cı illərdən etibarən ətlik və südlük heyvandarlıq, quşçuluq, şəkər qamışı və s. kimi məhsulların istehsalında da tətbiq edilmişdir. Bu gün müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı modeli ABŞ-da meyvə-tərəvəz və broyler istehsalının 80-90%-ni əhatə edir. Eyni zamanda, hazırda Avropa Birliyində yumurtanın 70%-i, südün 99%-i, şəkər çuğunduru, kartof, noxud və sənaye təyinatlı pomidorun 100%-i bu inteqrasiya mexanizmi çərçivəsində istehsal edilir və bazara çıxarılır.

Lisenzialı anbar – bu mexanizmdən istifadə edən orta qəndlilər və ya üçüncü şəxslər məhsullarını itkisiz saxlamaq və bu məhsulların qarşılığında lisenzialı anbarlardan mədaxil qəbzləri əldə etmək imkanı qazanırlar ki, sonradan bu qəbzlər vasitəsi ilə bazarda bir sıra mübadilə əməliyyatları həyata keçirə və maliyyə təşkilatlarından kredit cəlb edə bilirlər. Beləliklə, bu mexanizmlər həm məhsul bazarlarında həm də kənd yerlərində maliyyə vasitəçiliyinin inkişafında əvəzsiz rol oynayırlar. Bununla yanaşı, lisenzialı anbarlar tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçıları və emal müəssisələri üçün onların bu anbarlarda yerləşdirilmiş məhsulları müvafiq laboratoriyalar vasitəsilə pulsuz müayinə edilir, eyni zamanda bu məhsullar haqqında informasiyaların elektron məlumat sistemləri və əlaqə texnologiyaları vasitəsi ilə bütün bazar subyektlərinə çox sürətli şəkildə çatdırılması təmin edilir. Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə anbarlar əsasən pambıq, üzüm, zeytun, zeytun yağı, günəbaxan yağı, fındıq, quru ərik və s. kimi məhsullar üzrə ixtisaslaşmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Türkiyədə emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatının inteqrasiyasının müvafiq mexanizmləri kifayət qədər formalaşmışdır.

Türkiyədə sənaye-kənd təsərrüfatı inteqrasiyası mexanizmləri içərisində ən geniş yayılmış modeli kooperativlərdir. Türkiyədə sənaye-kənd təsərrüfatı inteqrasiyası mexanizmlərinin yaranma tarixi kifayət qədər qədimdir. Onun

qənaətinə, Türkiyədə ilk dəfə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə 1863-cü ildə indiki aqrar inkişaf kooperativlərinin sələfi olan “Məmləkət Sandıqları” qurulmağa başlanılmış, 1950-ci ildən isə “Ticarət” Qanunun müddəalarına əsasən çuğundur, çay və s. kimi məhsulların istehsal kooperativləri fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda bu ölkədə kooperativlərin yaradılması, fəaliyyəti və tənzimlənməsi 24.04.1969-cu il tarixli “Kooperativlər haqqında” Qanunla həyata keçirilir [33].

Qeyd edək ki, Türkiyədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları əsasən kiçik müəssisələr və ya ailə təsərrüfatları olduğundan onların maliyyə imkanları ayrı-ayrılıqda marketin xidmətlərini həyata keçirməyə imkan vermir. Digər tərəfdən marketing və satış xidmətlərinin vasitəçi şirkətlər tərəfindən yüksək qiymətlərə həyata keçirilməsi istehlakçıların bu məhsulları yüksək qiymətlərə əldə etməsinə, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalçılarının isə məhsulun qarşılığında çox cüzi vəsait əldə etməsinə səbəb olur. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı kooperativlərinin məqsədi kooperativ şəriklərinin istehsal etdiyi məhsulu ən yaxşı şəkildə dəyərləndirmək, pərakəndə satış qiymətlərinin mümkün olduğu qədər çox hissəsini kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yönəltmək, bazarı tənzimləyərək satış və alış qiymətlərinin stabilləşdirilməsidir. Eyni zamanda bu tip kooperativlər şəriklərinə texniki mövzularda nəşr xidmətləri də göstərməkdədirlər. Burada onu da qeyd edək ki, Avropa Birliyi ölkələrində bu cür kooperativlər daha inkişaf etmiş bir səviyyəyə çatmış, öz şəriklərinə yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, nəşrlərin çatdırılması, istehsalçıların tədrisi, iclasların təşkili, tədqiqatların həyata keçirilməsi kimi xidmətlər göstərir, eləcə də istehsalçıları məhdud miqdarda gübrə, dərman, toxum və s. kimi istehsal vasitələri ilə təchiz edirlər.

Türkiyədə aqrar-sənaye inteqrasiyasını həyata keçirilməsində, həm emal sənayesi sektoru, həm aqrar sektor üçün qarşılıqlı fayda təmin edən müqaviləyə əsaslanan istehsal təcrübəsi olduqca geniş yayılmışdır. Türkiyədə ilk dəfə sənaye-kənd təsərrüfatı inteqrasiyası mexanizmi kimi müqavilə münasibətlərinin tətbiqi 1926-cı ilə şəkər zavodunun qurulması tarixinə təsadüf edir. Bu mexanizmdən sonralar, 1965-ci ildən Türkiyə Respublikası Kənd Təsərrüfatı Müəssisələri Baş İdarəsi tərəfindən müqavilə əsaslı toxum yetişdirilməsi, 1970-ci ildən sənaye təyinatlı pomidor istehsalı və 1996-cı ildən isə Türkiyə İnkişaf Fondu tərəfindən Cənub-Şərqi

Anadolu Layihəsinin əhatə etdiyi ərazilərdə qarğıdalı yetişdirilməsində istifadə edilmişdir. O qeyd edir ki, hazırda Türkiyədə bu mexanizmin istifadə coğrafiyası və məhsul çeşidi günü-gündən genişlənərək Türkiyənin bütün bölgələri əhatə etdir, eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan məhsullarla yanaşı kəsilmiş güllər, tütün, pomidor, quşçuluq, süd və süd məhsulları istehsalı, Hindiquşu yetişdirilməsi və s. kimi sahələrdə tətbiq edilməyə başlanılmışdır [33].

Müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə alıcı və ya emal müəssisələri arasında məhsul əkimi və becərilməsindən əvvəl həyata keçirilən, kəndlinin müəyyən bir ərazini əkmək və istehsal öhdəliyi qarşılığında, alıcının həmin məhsulu müəyyən edilmiş şərtlər daxilində alacağına zəmanət verdiyi kənd təsərrüfatı-sənaye inteqrasiyası modelidir.

Lakin bu modelin çatışmayan cəhətləri də çoxdur. Belə ki, kənd təsərrüfatının emalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələrinin gələcəkdə baş verə biləcək təbii fəlakət və hadisələrdən ehtimal olunan riskləri olduqca yüksək həddədir. Belə ki, digər sahələrdən fərqli olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində təbii və coğrafi iqlim şəraitindən asılı olaraq illik və rüblük, hətta aylıq və həftəlik olaraq tərəddüdlər baş verə bilər ki, bu da tərəflərin həmin müqavilələrdə müəyyənləşdirilmiş qiymətlərə deyil, alqı-satqı zamanı mövcud olacaq bazar qiymətlərinə üstünlük verməsinə səbəb olur.

Bununla yanaşı Türkiyədə bəzi bu kimi müqavilələrdə emal müəssisələrinin kənd təsərrüfatı istehsalçılarına toxum, dərmanlama, qulluq və s. kimi maliyyə və texniki xidmətlər göstərəcəyi ilə bağlı bəndlərin öz əksini tapması müşahidə edilir.

Eyni zamanda araşdırmalar göstərir ki, Türkiyədə müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı modellərində emal müəssisələrinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına nisbətdə daha güclü və hökmran mövqedə olmaları, onların öz qiymət və şərtlərini qarşı tərəfə diktə etməyə imkan yaradır. Lakin bütün bunlar qısa müddətdə mümkün olur, uzunmüddətli perspektivdə isə mübadilənin səmərəli olmadığını düşünən kəndlilər daha qazanclı məhsul becərməyə üstünlük verirlər ki, bu da qiymət diktəsi etməyə çalışan həmin emal müəssisələrinin xammalsız qalmasına və külli miqdarda zərər düşməsinə səbəb olur.

Aqrar-sənaye müəssisələri. Digər aqrar-sənaye mexanizmlərində fərqli olaraq bu alət daha çox siyasi önəm daşıyır. Belə ki, adı çəkilən müəssisələrin təsis edilməsi Türkiyə dövləti tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və onların dəstəklənməsi ön planda tutulmuşdur. Əslində isə bu mexanizm də digər aqrar-sənaye inteqrasiyası alətləri ilə əsas fəaliyyət prinsipləri və məqsədləri baxımından demək olar ki eyni hədəflərə malikdir. Belə ki aqrar-sənaye müəssisələrinin formalaşdırılmasının əsas məqsədləri kimi kənd yerlərinin, xüsusilə də dağ kəndlərinin inkişafı, regionlar arasında sosial-iqtisadi fərqlərin azaldılması, kənd əhalisinin öz yaşadığı yerlərdə inkişafının təmin edilməsi, digər tərəfdən böyük şəhərlərə köçün qarşısının alınması və s. müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə isə bu tip müəssisələrin xüsusiyyətlərinin geniş təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, aqrar-sənaye müəssisəsi o təsərrüfat subyektlərinə deyilir ki, onlar birincisi kənd yerlərində qurulmuş olsun və fəaliyyətini davam etdirsins, ikincisi xam kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olsun, üçüncüsü və ən əsası isə yerli işçi qüvvəsindən yararlansın. Bununla da aqrar-sənaye müəssisələri yalnız aqrarsənaye inteqrasiyasının deyil, eyni zamanda da kənd-şəhər inteqrasiyasının formalaşmasına gətirib çıxarır. Elə bu baxımdan, Türkiyə Hökumətinin tərəfindən bu cür müəssisələrin qurulması və inkişafı ilə bağlı çox mühüm əhəmiyyətə malik maliyyə və texniki dəstək mexanizm və alətləri tətbiq edilməkdədir.

Aparılan araşdırmalar əsasında Türkiyədə sənaye-kənd təsərrüfatı inteqrasiyasında qarşıya çıxan əsas problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Dəstək alətlərinin kənd təsərrüfatı və onun emalı ilə məşğul olan müəssisələrin əksəriyyətini təşkil edən kiçik istehsalçıları əhatə etməməsi;
- Kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yetərli səviyyədə olmaması;
- Kənd təsərrüfatı ilə sənaye inteqrasiyasının genişləndirilməsi ilə bağlı inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən qabaqcıl mexanizmlərin bir qisminin Türkiyədə tətbiq edilməməsi;
- Kənd təsərrüfatı və emalı müəssisələrində müasir texnoloji avadanlıqlarla təchizat səviyyəsinin artırılması ilə bağlı dəstək mexanizmlərinin kifayət etməməsi;
- Müqavilənin tətbiqi zamanı müqavilələrdəki boşluqlardan qaynaqlanan hüquqi problemlər;

- Kooperativləşmə səviyyəsinin aşağı olması və s.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı siyasəti çərçivəsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin də inkişafını sürətləndirən müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla da, bir tərəfdən yerli və xarici investorların sərmayə qoyuluşlarının stimullaşdırılması, digər tərəfdən isə hökumətin birbaşa dəstəklədiyi investisiya və kredit layihələri hesabına müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesi şəbəkəsi formalaşdırılmışdır.

Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sahəvi bölgüsü haqqında məlumat aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Verilənlərdən (cədvəl 2.5.) məlum olur ki, Respublikanın bütün sənaye sahələrində 2009-cu ildə 2794 müəssisə, 2010-cu ildə 2650 müəssisə, 2011-ci ildə 2508 müəssisə, 2012-ci ildə 2514 müəssisə və 2013-cü ildə isə 2527 müəssisə mövcud olmuşdur. Baza ili ilə müqayisədə 2013-cü ildə 2009-cu illə müqayisədə 267 müəssisə öz fəaliyyətini tam dayandırmış və qeydiyyatdan belə çıxarılmışdır.

Cədvəl 2.5.

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət növləri və işçilərinin sayına görə qruplaşdırılması, vahid

	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi	2 794	2 650	2 508	2 514	2 527
Mədəncixarma sənayesi	314	311	289	289	318
Emal sənayesi	2 103	1 909	1 791	1 795	1 764
Qida məhsullarının istehsalı	416	409	396	427	439
İçki istehsalı	136	134	127	127	110
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	230	226	216	215	220
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	147	204	212	215	225

Sahəvi yanaşsaq məlum olar ki, mədəncixarma sənayesində 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə müəssisələrin sayı 4 müəssisə $(314 (2009) - 318 (2013) = 4)$ çox olmuşdur. Emal sənayesində isə 2009-cu illə ildən ilə azalma müşahidə olunur. 2009-cu ildə emal sənaye müəssisələrinin sayı 2103, 2010-cu ildə 1909, 2011-ci ildə 1791, 2012-ci ildə 1795 və 2013-cü ildə isə 1764 müəssisə olmuşdur. Baza ili ilə müqayisədə 2013-cü ildə sahə müəssisələrinin sayı 339 ədəd azalmışdır. Təbii ki, bu azalma son dörd il ərzində deyil tədqiq olunan son beş il ərzində baş vermişdir. Qida məhsulları istehsalında isə 2009-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 20 ədəd azalmış və

2012-ci ildə yenidən 31 müəssisə sahədə fəaliyyətə başlayaraq ümumi sayı 427-yə çatdırmışdır. 2013-cü ildə isə müəssisələrin sayı 439-a bərabər olmuşdur. İçki istehsalında isə 2009-cu ildə 136 müəssisə fəaliyyət göstərdiyi halda ildən iləazalaraq 2013-cü ildə 110-a bərabər olmuşdur [35].

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 2009-cu ildə 230-a, 2010-cu ildə 226-ya, 2011-ci ildə 216-ya, 2012-ci ildə 215-ə və 2013-cü ildə isə 220-yə bərabər olmuşdur. Beləliklə baza ili ilə müqayisədə 2013-cü ilə sahə müəssisələrinin sayı 10 ədəd azalmışdır. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə müəssisələrin sayı baza ili kimi qəbul edilmiş 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu 57 müəssisə arataq 204-ə, 2011-ci ildə ildə 2010-cu illə müqayisədə 8 müəssisə artaraq 212-yə, 2012-ci ildə 2011-ci illə müqayisədə 3 müəssisə artaraq 215-ə və 2013-cü ildə isə 2012-ci illə müqayisədə 10 müəssisə artaraq 225-ə çatdırılmışdır. Beləliklə 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə sahə müəssisələrinin sayı 78 ədəd artmışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)” çərçivəsində yeni emal müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da emal sənayesi müəssisələri şəbəkəsinin daha da inkişaf etdiriləcəyini göstərir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafının dövlət tərəfindən birbaşa dəstəklənməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən sahibkarlığın inkişafı üçün ayrılan güzəştli kredit vəsaitlərin mühüm bir hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin payına düşür. Belə ki, 2002-2013-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı 328 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 154,5 milyon manat kredit vəsaiti ayrılmışdır (15).

Görülən tədbirlər nəticəsində 1995-2013-cü illərdə kənd təsərrüfatının emal sənayesi sektorunda əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur (cədvəl 2.6). Belə ki, bu dövr ərzində müvafiq sənaye sahəsində istehsal 14,8 dəfə artaraq 2013-cü ildə 2,74 milyard AZN-ə çatmışdır (12-13). Bununla belə, aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda istehsal edilmiş əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının ölkədə emalı səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş olmamışdır. Belə ki, cədvəl 2-dən müşahidə edildiyi

kimi, 2013-cü ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş tərəvəzlərin 4,4%-i, meyvələrin 7,3%-i, bütün növ ətin 5,6%-i emal sənayesi müəssisələrinə göndərilmişdir (12-13)

Cədvəl 2.6

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, min ton (2013)

	Məhsulun adı	İstehsal	Emala yönəlmiş	Emalın ümumi istehsalda payı, %
1	Dənli bitkilər	2858,3	2 201,9	77,0
2	Tərəvəzlər	1 236,3	54,2	4,4
3	<i>o cümlədən kartof</i>	992,8	0,0	0,0
4	<i>soğan</i>	157,7	0,0	0,0
5	Bostan məhsulları	429,8	0,0	0,0
6	Meyvələr	853,8	62,1	7,3
7	<i>o cümlədən üzüm</i>	154,1	63,9	41,5
8	Bütün növ ət	297,9	16,8	5,6
9	<i>o cümlədən mal əti</i>	123,0	5,4	4,4
10	qoyun və keçi əti	76,7	0,0	0,0
11	donuz əti	0,7	0,7	98,9
12	quş əti	97,5	10,7	11,0

Bu dövr ərzində yerli kartof, soğan, bostan məhsulları, yumurta, qoyun və keçi ətinin 100%-i emal edilməyərək birbaşa istehlaka və ya ixraca istiqamətlənmişdir (12-13). Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanda emal sənayesi müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında məqbul səviyyədə qarşılıqlı əlaqələr qurulmamış, emal sənayesinin kənd təsərrüfatı istehsalı ilə inteqrasiyasında müəyyən problemlər mövcudluğu hələ də qalmışdır. Bu problemlərdən başlıcası aqrar-sənaye inteqrasiyasının dünya təcrübəsində uğurla tətbiq olunan mexanizmləri kimi kooperativlərin, müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalının və aqrar-sənaye müəssisələrinin ölkəmizdə lazımi səviyyədə yayılmamasıdır. Məsələn, belə mexanizmlərdən biri kimi lisenziyalı anbarlar təcrübəsi hazırda Azərbaycanda mövcud deyildir. Doğrudur, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti dövründə (2002-2013-cü illər) güzəştli kreditlər hesabına tutumu 341,8 min ton olan 22 anbar kompleksi layihəsi maliyyələşdirilmiş, bu anbarlardan 21-i artıq istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda tərkibində tutumu 5 min tonluq anbarı olan logistika mərkəzi layihəsi maliyyələşdirilmişdir. Həmçinin SKMF-nin kreditləri ilə ölkənin müxtəlif regionlarında ümumi tutumu 276,8 min ton olan, 46 logistika mərkəzi (soyuducu və saxlama kameraları) layihəsi maliyyələşdirilmişdir. Bu infrastruktur layihələrindən artıq 37-i istifadəyə verilmiş, 9 logistika mərkəzinin isə tikintisi davam etdirilir (15). Bütün bunlarla belə, bu anbarlar və logistik mərkəzlər aqrar-sənaye inteqrasiyasının

inkişaf etdirilməsində hələ ki, əsaslı rol oynayırlar. Aqrar-sənaye inteqrasiyasının digər bir səmərəli mexanizmlərindən olan müqaviləli kənd təsərrüfatı istehsal sisteminin ölkəmizdə tətbiqi isə hələ ki, arzu olunan səviyyədə deyil. Bununla bağlı, yalnız bir neçə şirkət tərəfindən tətbiq olunan nümunələri göstərə bilərik. Məsələn, 2007-ci ildən etibarən Azərsun Holdingə məxsus olan “Azərbaycan Şəkər İstehsalı Birliyi” ilə ətraf rayonlarda şəkər çuğunduru becərən iki minə yaxın sahibkar arasında məhsul tədarükünə dair müqavilə bağlanır. Bundan əlavə müəssisə ilə tədarük müqaviləsi bağlamış şəkər çuğunduru istehsalçılarına bir kisə şəkər tozu hədiyyə verilir, zavodun dəstəyi ilə fermerlər hər növ texnika və gübrələrlə təmin olunurlar. Müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalı mexanizmini tətbiq edən daha bir biznes subyekti pambıq və pambıq məhsulları istehsalı və satışı ilə məşğul olan Azərbaycan şirkəti MKT İstehsalat Kommersiya MMC-dir. Bu şirkət fermerlərlə pambıq xammalının əkilməsi ilə əlaqədar müqavilə əsasında işləyir, pambıq əkinini təşkil edir, pambıq xammalını tədarük edir, onun pambıqtəmizləmə müəssisələrində emalını həyata keçirir və hazır məhsulun satışını təşkil edir. Aqrar-sənaye inteqrasiyasının beynəlxalq aləmdə ən mütəşəkkil forması olan kooperativlər hələ ki, Azərbaycanda mövcud deyildir. Onu da qeyd edək ki, bu mexanizmin formalaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi hazırlanmış və hazırda Milli Məclisdə müzakirələri davam etdirilir. Bununla yanaşı onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda qüvvədə olan bir sıra qanunlarda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması və onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı müvafiq müddəalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının “Tütün və tütün məmulatı haqqında” Qanunun 9.2-ci maddəsinə əsasən tütün istehsalçıları ilə uzunmüddətli müqavilə əsasında kooperasiya əlaqələri quran, onlara resurslarla yardım edən və məhsullarını istehsal olunduğu ilin sonuna qədər satın alan tütün emalı müəssisələrinə məqsədli kreditlər alınmasında üstünlük hüququ verilir [11, 12].

Beləliklə, aparılmış tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda istehsal edilmiş aqrar məhsulların çox az bir hissəsi emal müəssisələrində son məhsula çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, bunun əsas səbəblərindən biri aqrar-sənaye inteqrasiyasının dünya təcrübəsində uğurla tətbiq

olunan mexanizmləri kimi kooperativlərin, müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalının, aqrar-sənaye müəssisələrinin ölkəmizdə lazımi səviyyədə inkişaf etməməsidir. Aparılan araşdırmalara əsasən, Azərbaycanda yeyinti sənayesinin kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsini vacibdir:

- aqrar-sənaye inteqrasiyası mexanizmlərinin yaradılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi baxımından müvafiq normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını;

- aidiyyəti dövlət qurumları tərəfindən aqrar-sənaye inteqrasiyası mexanizmləri ilə bağlı emal müəssisələri və kənd təsərrüfatı istehsalçılarına elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsi və mütəmadi olaraq maarifləndirmə işinin aparılmasını;

- kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin kooperativlərdə birləşməsini və təşkilatlanmasının təşviqini;

- kooperativlərin yaradılmasının, fəaliyyətinin və onların inkişafının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq maliyyə dəstəkləri mexanizmlərinin yaradılmasını .

FƏSİL III. YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYESİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ XAMMAL BAZASININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Azərbaycanca yeyinti və yüngül sənayenin inkişaf strategiyası

Azərbaycan iqtisadiyyatının qədim və ənənəvi sahəsi olan yüngül sənaye geniş potensiala malikdir. Yüngül sənaye müəssisələri, əsasən, pambıq, yun, ipək (barama), gön-dəri və kimyəvi liflər kimi xammal məhsullarının emalına əsaslanır. Bu sahədə aparılan islahatlar nəticəsində respublikada mövcud olan bütün yüngül sənaye müəssisələri səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilərək özəlləşdirilməyə açıq elan edilmiş və bir çoxu artıq özəlləşdirilmişdir.

Yüngül sənaye sahələrinin yenidən təşkil edilməsi nəticəsində məhsul istehsalının həcmnin və keyfiyyətinin artımı müşahidə olunur. Xammal emalı, toxuculuq və tikiş, dəri və dəridən olan məmulatlar istehsalı sahələrində vəziyyət daha da yaxşılaşmışdır. Respublikada dəri, dəridən olan məmulatlar və ayaqqabı istehsalında mühüm irəliləyişlər olmuşdur, bu imkanlardan daha səmərəli istifadə edilməlidir. Hazırda xalçaçılıq sahəsində respublikanın şəhər və rayonlarında onlarca müəssisə və sexlər fəaliyyət göstərir. Perspektivdə bu sahənin xammal bazasının möhkəmləndirilməsi, istehsal-texniki səviyyəsinin artırılması, xalçaların keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycanda regionların iqtisadi potensialının tədqiqi və perspektivdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların genişləndirilməsi yüngül sənayedə səmərəli fəaliyyət göstərən müəssisələrin müəyyənləşməsinə yardım edəcəkdir. Yüngül sənaye mallarına olan daxili tələbatın 90 faizi idxal hesabına ödənilir və bu sahənin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Yüngül sənayenin inkişafının təmin edilməsi bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruriləşdirir [21, 25, 28], o cümlədən:

- respublikada mövcud yerli sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- müasir texnologiyalar əsasında yeni müəssisələrin yaradılması və yerli xammal bazasının möhkəmləndirilməsi;

- kiçik və orta biznesi təmsil edən emal və istehsal müəssisələrinin yaradılmasında xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi;

- dövlətin müəssisələrə modernləşmə istiqamətində zəruri dəstəyin göstərilməsi;

- bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə güzəştli kreditlərin verilməsi, onların mənfəət vergisinin azaldılması;

- sərmayələrin cəlbinə və investisiya layihələrinin dəstəklənməsinə əlverişli mühitin yaradılması;

- Azərbaycanda qədim ənənələrə malik yüngül və toxuculuq sənayesində, əsasən də geyim və digər geniş istehlak mallarının istehsalı sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi və məhsulun keyfiyyətinin artırılması istiqamətində müasir texnologiyaya əsaslanan investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- yüksək keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsul istehsalına imkan verən yeni texnologiyaların və nou-hauların tətbiq edilməsi, rəqabətqabiliyyətinə malik olan əl ilə toxunan xalcaların istehsalının genişləndirilməsi, bu sahədəki müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi.

Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesini inkişaf etdirmək imkanları yüksəkdir və bu amil yeyinti sahəsinin inkişafı baxımından önəmli rol oynayır. Xüsusilə, heyvandarlıq kompleksində ağartı məhsullarının alınması ilə MDB və Avropa bazarına çıxmaq mümkündür. Həmçinin taxılçılıq və əsas növ yeyinti məhsulları ilə daxili bazarı təmin etdikdən sonra xarici bazarlara çıxmaq perspektivləri genişlənir. Yeyinti məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün ilk növbədə bioloji komponentlərlə zəngin yerli xammaldan istifadə etməklə məhsulların mənimsənilməsi; məhsulun bioloji dəyərliliyinin və dad keyfiyyətinin təmin edilməsi, məhsulun qablaşdırılması ucun tara və avadanlıqlarla təminatın gücləndirilməsi, məhsulların sterilləşdirilməsi metodlarının tətbiqi; xammalın emala daxil olmasından başlayaraq hazır məhsulun qablaşdırılmasına qədər bütün proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması; məhsulun saxlanması, nəqli və emalı zamanı itkilərin azaldılması, xammalın kompleks istifadəsi, təkrar xammal resurslarının emalı və əlavə yeyinti məhsullarının alınması; istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin

beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması, yeyinti sənayesi müəssisələrinin modernləşdirilməsi və yenidən qurulması ucun investisiya qoyuluşlarının həcmnin artırılması vacib amillərdəndir.

Ölkədə yeyinti və yüngül sənayenin inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan, konkret tədbirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası və yeni sahə istehsallarının inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır [1, 3, 4]. Bütün bu kimi müsbət meyillər əsas götürülərək, ölkə sənayesinin inkişaf prioritetlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- regionlarda rəqabətqabiliyyətli və ixracqabiliyyətli məhsullar istehsal edən, müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin yaradılması, bu ərazilərdə istehsal olunan məhsulların region və dünya bazarlarına ixracına stimül verilməsi;

- yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin iqtisadi rayonlar üzrə inkişafının investisiya siyasətində prioritet kimi nəzərə alınması;

- ölkə iqtisadiyyatı üçün o cümlədən yüngül sənaye üçün böyük əhəmiyyətə malik olan kimya sənayesinin yenidən qurulması və inkişafına nail olunması;

- yüngül sənayenin inkişafının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, daxili və xarici bazarlarda bu məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- yeyinti məhsullarının rəqabətədavamlılığının təmin edilməsi ucun qiymətli bioloji komponentlərlə zəngin yerli xammaldan istifadə etməklə məhsulların mənimsənilməsi, bu məhsulların bioloji dəyərliliyinin və dad keyfiyyətinin artırılması.

Sahə müəssisələrinin müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması, onların modernləşdirilməsi, yerli resurs və xammalla işləyən, ixracqabiliyyətli məhsullar istehsal edən sənaye komplekslərinin yaradılması, rəqabətədavamlı sənaye istehsalının genişləndirilməsi yeyinti və yüngül sənayenin əsas inkişaf prioritetlərinə çevrilməlidir.

Qeyri-neft sənayesinin strukturunda aparılan keyfiyyət dəyişiklikləri dövlətin və sahibkarın iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Sabit iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi yeni texnoloji bazanın müasirləşdirilməsi vəzifəsi təmin olunmalıdır. Mövcud köhnə istehsal fondlarının və texnologiyaların həcmnin tədricən azaldılması, kapital axınının köməyi ilə yenilərinin payının artması prosesi davam etdirilməlidir.

Xammalyönümlü iqtisadiyyatdan innovasiyayönümlü iqtisadiyyata keçid qeyri-neft sənayesi sahələrində əsas hədəflərdən birinə çevrilməlidir. Azərbaycanda hasilat və emal sənaye sahələri arasında əlaqəni gücləndirməklə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına nail olunmalıdır. Sənaye istehsalının inkişafında istehsalın innovasiya tutumlu bazasının yeniləşməsi, onun səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına cavab verən sahə strukturunun formalaşması prosesi təmin edilməlidir.

Ölkədə yerli xammal və resurslardan qeyri-neft sənayesində istifadə əlaqələliyi gücləndiriləcəkdir. Bütün bu bağlılıq xammal-resurs, emal və istehsal sənaye sahələrinin inkişafını stimullaşdıracaqdır.

Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının aparılmasında müəyyənəddici istiqamət yüksək texnoloji, elmtutumlu istehsalın inkişafıdır. Bu inkişaf meyli rəqabətqabiliyyətli məhsul buraxılışını və onun xarici bazarlara çıxışını təmin edəcək.

Regionlarda yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrin yaradılması siyasəti həyata keçirilməlidir. Sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və xüsusi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılacaqdır. Ölkədə iqtisadi rayonların potensial imkanları nəzərə alınmaqla xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasına və sənaye şəhərciklərinin qurulmasına üstünlük veriləcəkdir.

Qeyri-neft sənayesinin ənənəvi istehsal sahələrinin (metallurgiya, maşınqayırma, elektrotexnika, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi və s.) inkişaf etdirilməsi və ixrac imkanlarının artırılması ilə yanaşı, rəqabətqabiliyyətli yeni istehsal sahələrinin yaradılması da dəstəklənəcək. Ölkənin qeyri-neft sənayesinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq ediləcək, ixracyönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədilə dövlət və özəl sektorun investisiya əməkdaşlığı aparılacaq.

Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetiriləcək, bu sahənin inkişafı əsasında müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud emal

müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və yeni belə müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı inkişafa əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli sahə istehsallarının yaradılması:

- yeyinti və yüngül sənayenin sahə strukturunun və texnoloji bazasının təkmilləşdirilməsinə;

- yeyinti və yüngül sənayenin texnoloji tərəqqiyə, yeni nəsil avadanlıqlardan istifadəyə yönəlmiş istiqamətliyin inkişafına;

- yeni elmtutumlu, resursaqənaətedici və bioməhsulların, nanotexnologiyaların istehsalının təşkilinə;

- yeyinti və yüngül sənayenin təkmil infrastruktur sisteminin yaradılmasına;

- yeyinti və yüngül sənayelərinə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla yerli xammal və resurslardan rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına nail olunmasına;

- səmərəliliyin, məhsuldarlığın və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına əsaslanaraq sahə strukturunun, istehsal prosesinin restrukturizasiyasının həyata keçirilməsinə;

- yeyinti və yüngül sənaye ilə digər sahələr arasında effektiv təsərrüfat münasibətlərinin yaradılmasının sürətləndirilməsinə;

- yeyinti və yüngül sənaye sahələrində ixraca yönümlü məhsulların istehsalına nail olunmasına;

- istehsal prosesində, məhsul istehsalında beynəlxalq standartların tətbiq edilməsinə;

- beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq sahə xammalından səmərəli istifadə və bazasının genişləndirilməsinə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sənayesində baş verən müsbət inkişaf meyilləri bu sektorun perspektiv inkişaf ssenarilərinin konkretləşdirilməsini labüdləşdirir. Perspektivdə yeyinti və yüngül sənayelərinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsində sənaye istehsalının dayanıqlı və yüksək artım tempələrinin təmin edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması əsasdır. Bu sahədə əsas istiqamətlər istehsal istehsal əsas fondlarının yüksək mənəvi və fiziki aşınmasının aradan qaldırılmasından, sahə məhsulunun

rəqabətqabiliyyətliliyinin, investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasından, sahə istehsal müəssisələrinin daha sürətli inkişafından və emal fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasından ibarət olmalıdır.

Beləliklə ölkəmizdə yeyinti və yüngül sənaye sənayelərinin inkişafında iki mümkün variant ola bilər. Bunlardan birincisi investisiya fəallığı sahə istehsallarının sosial-iqtisadi nəticələrinin effektivini artırmağa xidmət etməli, dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinə uyğun olmalıdır. İkincisi isə dövlətin uzunmüddətli iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq fəaliyyət təşkil olunmalıdır. Yeyinti və yüngül sənaye sahələrində investisiya fəallığını təmin edə bilər:

- yeni obyektlərin yaradılması və müasir tələblərə uyğun qurularaq fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafı;

- istehsal güclərinin artırılması məqsədilə müəssisələrin müəyyən fəaliyyət sahələrinin, yaxud mövcud sexlərinin genişləndirilməsi;

- istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini yüksəltməklə müəssisənin və ya ayrı-ayrı struktur bölmələrin, sexlərin texniki-texnoloji cəhətdən silahlandırılması;

- müəssisənin əsas istehsal fondlarının modernləşdirilməsi;

- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin investisiya təminatı;

- qiymətli kağızlar vasitəsilə müəssisəyə investisiya yatırımları;

- yeni və orijinal məhsulların istehsalına investisiyalar;

- fəaliyyətdə olan istehsal sahələri çərçivəsində yeni növ məhsullar istehsalına qoyulan investisiyalar;

- intellektual dəyərlərin inkişafına yönələn investisiyalar.

İnvestisiyanın cəlb edilməsi yeyinti və yüngül sənayeyə daxil olan ənənəvi sahə və yarım sahələrin maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsinə, onların rəqabət yönümlü məhsul istehsal etməsinə, infrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsinə, müəssisələrin ixrac potensialının yüksəldirməsinə yönəldilməklə sahə müəssisələrinə investisiya yatırımı imkanını armasına xidmət edəcəkdir.

Seçilmiş investisiya variantları sahə istehsalının dayanıqlı və yüksək artım templərinin təmin edilməsinə, strukturunun təkmilləşdirilməsinə və səmərəliliyinin

artırılmasına təsir edəcək. Seçilmiş investisiya variantları üzrə həyata tədbirlərin həyata keçirilməsi aşağıda qeyd edilən istiqamətləri əhatə edir:

- istehsal avadanlığının yüksək mənəvi və fiziki aşınmasının aradan qaldırılması;
- yeyinti və yüngül sənayelərində məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin və investisiya fəallığının artırılması;
- yeyinti və yüngül sənaye istehsallarının sürətli inkişafının təmin edilməsi;
- müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqinə keçidin sürətləndirilməsi;
- azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi;
- ənənəvi milli sahə istehsallarının inkişafı.

Yeyinti və yüngül sənayelərində investisiya variantları yeni istehsal sahələrinin açılması və yeni iş yerlərinin yaradılması məqsədinin reallaşmasını da təmin edəcəkdir. Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin müasir tələblər baxımından təşkili və inkişafı mövcud və perspektiv innovasiya potensialını müəyyən edib qiymətləndirməyi əsaslandırır. Yeyinti və yüngül sənaye sahələrində innovasiyalı inkişaf variantının seçimi aşağıdakı amillərlə sıx bağlıdır:

- dünyada baş verən iqtisadi böhranların dərinləşməsi;
- daxili və xarici bazarlarda məhsulların keyfiyyətinə və istehlakına olan tələblərin artması;
- yeni növ və rəqabətqabiliyyətli məhsulların bazarları fəth etməsi;
- elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü məhsulların istehsalı;
- bioməhsulların istehsalı, nanotexnologiyaların inkişafı;
- müasir texnologiyaların istehsal imkanlarının artması;
- innovasiya infrastruktur şəbəkəsinin qurulması;
- yeni növ texnologiya və avadanlıqların mənimsənilməsi;
- sahə müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı və digər sahələr arasında səmərəli əlaqələrin genişlənməsi;
- elm-sənaye-təhsil sistemi arasında bağlılığın gücləndirilməsi;
- müasir sənaye sahələrinin inkişafı, sənaye komplekslərinin və parklarının yaradılması.

Ölkənin yeyinti və yüngül sənayelərində mükəmməl innovasiya variantlarının tətbiqi regional inkişafın da sürətlənməsinə öz təsirini göstərəcək. Regional innovasiya fəaliyyəti əsasən müxtəlif təşkilatı-hüquqi formalı, innovasiya yönümlü müasir sahə müəssisələrinin yaradılmasını və inkişafını, innovasiya fəaliyyəti üzrə regional infrastrukturun və mühitin formalaşdırılmasını, yerli xammal və resurslardan innovasiya və ixracyönümlü məhsul istehsalına keçidin təmin olunması və s. istiqamətləri əhatə edəcəkdir.

3.2. Dövlətin sənaye siyasəti və yeyinti və yüngül sənayenin xammalla təminat problemlərinin həlli məsələləri

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hazırda ölkəmizdə yüngül sənayenin yerli istehsaldakı çəkisi olduqca azdır. Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı statistik göstəricilərdə qeyd olunur ki, Sovetlər İttifaqının süqut etdiyi 1991-ci ildə ümumi sənaye istehsalının 7,2%-i mədənçıxarma sənayesinin, 14,8%-i isə toxuculuq sənayesinin payına düşüb. 2011-ci ildə 80,5% və 0,2% təşkil etmiş, nəhayət 2013-cü ildə ümumi sənaye istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 8,3% azalaraq 72,2%-ə bərabər olmuşdur. Bununla bərabər, toxuculuq sənayesinin payı 0,2%-ə bərabər olaraq qalmışdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkədə mövcud olan bütün yüngül sənaye müəssisələri özəlləşdirilməyə açıq elan edilib, onların bazasında səhmdar cəmiyyətlər yaradılıb, bəziləri tam olaraq özəlləşdirilib. Lakin bu müəssisələrin əksəriyyəti yeni təsərrüfatçılıq şəraitində fəaliyyət göstərməyə uyğunlaşa bilməyib. Avadanlıqların aşınmaya məruz qalması və sair səbəblərdən öz fəaliyyətlərini tam və ya qismən dayandıırıblar. Nəticədə son illərdə ən ciddi geriləmələr məhz yüngül sənaye sektorunda baş verib. Təkcə son 6 il ərzində - 2009-14-cü illərdə toxuculuq sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 114-dən 72-yə düşüb [14,19,35]. Bundan başqa geyim istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 95-dən 75-ə, dəri və dəri məmulatları, həmçinin ayaqqabı istehsal edən müəssisələrin sayı isə 25-dən 23-ə enib (Cədvəl 3.1). Uzun illər ərzində yüngül sənaye müəssisələrinin xammalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları qeyd olunan səbəblər ucbatından ilkin emal məhsulları şəklində ixrac edilib. Ölkə əhalisinin istehlak etdiyi geyim məmulatlarının əksər

hissəsini isə idxal olunan hazır məhsullar və yaxud idxal edilən parçalar əsasında ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik sexlərdə tikilən məhsullar təşkil edib. Son illər ərzində yüngül sənaye sektoruna xarici investisiya yatırılmayıb. Daxili investisiyaların həcmi isə az olub.

Cədvəl 3.1

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən yüngül sənaye müəssisələrinin sahələr üzrə sayı, 2005-2013-cü illər üzrə

	2005	2009	2010	2012	2013
Toxuculuq sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	94	114	85	72	72
dövlət	23	18	16	14	14
qeyri-dövlət	71	96	69	58	58
Geyim istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı	93	95	90	75	75
dövlət	12	7	10	9	8
qeyri-dövlət	81	88	80	66	67
Dəri və dəridən məmulatların və ayaqqabıların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı	29	25	21	21	23
dövlət	2	1	1	-	-
qeyri-dövlət	27	24	20	21	23

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015- 2020 ci illər üçün dövlət proqramı”nda qeyd edilir ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından sənayenin inkişafı ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Sənayeləşmə təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də əhalinin məşğulluğu, gəlir səviyyəsi, urbanizasiya, ixtisaslı işçi qüvvəsi, araşdırma və tədqiqat kimi bir sıra sosial, elmi və mədəni aspektlər baxımından əhəmiyyətlidir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015- 2020 ci illər üçün dövlət proqramı” əsas götürülərək dövlətin sənaye siyasəti hazırlanmış və artıq həyata keçirilməkdədir [9,10,34].

Sənaye siyasətinin əsas məqsədlərindən biri ölkədə iqtisadi artım bazasının yaradılması, inkişafı və keyfiyyətcə yeniləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya olunan rəqabət qabiliyyətli strukturun formalaşdırılması məqsədilə ölkənin resurs potensialının iqtisadiyyatın sahələri

arasında və hər bir sahənin daxilində bölgüsünə istiqamətlənmiş məqsədəuyğun və kompleks tədbirlər sistemindən ibarət olmalıdır.

Ölkədə sənayeləşmə siyasəti davam etdiriləcək və bu siyasətin əsas predmetini istehsalın və ixracın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi istiqamətlərində sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü innovativ əsaslı texnologiya və malların istehsalı təşkil edəcəkdir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması fonunda Azərbaycanın iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafında kompleksliliyin artırılması, dünya iqtisadiyyatına kifayət qədər dərin inteqrasiya olunması, enerji və resurslara qənaət edən ekoloji təmiz texnologiyaların istehsalının stimullaşdırılması, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin bir-biri ilə uzlaşmış şəkildə fəaliyyət göstərməsi diqqət mərkəzində olacaqdır.

Sənayenin davamlı inkişafının təmin edilməsi, sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bu sahədə rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, daxili bazarın qorunmasının stimullaşdırılması, sənaye fəaliyyəti üçün müəyyən edilmiş dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sənaye kompleksinin inkişafı məqsədi ilə ilk növbədə qanunvericilik bazası təkmilləşdiriləcəkdir [5, 8, 9, 10].

Sənayenin inkişafına nail olmaq üçün qarşıda duran vəzifələrin icrası, sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişafına nail olunmasına, müəssisələrin ixracyönümlü məhsulların istehsalına yönləndirilməsinə, sənayenin inkişafı üçün prioritet sayılan sahələrin və onların inkişaf dinamikasının müəyyən olunmasına, innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, cari dövrdə də həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunması üçün səylər davam etdiriləcəkdir. Bu hədəflər ölkədə sənayenin yüksək sürətli inkişafının təmin edilməsi, rəqabətə davamlı sənaye məhsullarının istehsalının təşkil edilməsi, istehsal müəssisələrinin müasir tələblərə cavab verən texnologiya ilə təminatının həyata keçirilməsi və sənayenin texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi, idxalın yerli istehsal vasitəsilə ödənilməsi, elmi-texniki potensialın istifadəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, iri müəssisələrin sağlamlaşdırılması, yeni sənaye müəssisələrinin açılmasından ibarətdir.

Bölgələrdə yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərciklərinin, müasir texnoparkların yaradılması, iqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərcikləri infrastrukturunun genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdir.

Standartlaşdırma siyasəti çərçivəsində sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə beynəlxalq standartların tətbiqi təmin ediləcəkdir.

Sənayedə struktur siyasəti istehsalın texniki cəhətdən modernləşdirilməsinə, regionlararası təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə və yeni sənaye komplekslərinin və sənaye klasterlərinin yaradılmasının stimullaşdırılmasına yönəldiləcəkdir. Eləcə də, struktur siyasəti çərçivəsində daxili bazarın tələbatını ödəyən və ixracı mümkün olan innovasiya əsaslı məhsul və texnologiyaların yaradılması təşviq ediləcəkdir.

Prioritet, dayanıqlı artım potensialı olan sahələrin inkişafının dövlət dəstəklənməsi davam etdiriləcəkdir:

- sənaye sahəsində qəbul edilən bütün proqram və konsepsiyalarda yüksək texnoloji və elmtutumlu istehsal sahələrinin inkişafı dəstəklənəcək;

- müəssisələrin texniki-texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi ilə bağlı işlər davam etdiriləcək;

- idxalı əvəz edəcək və ixrac yönümlü məhsulların istehsalı stimullaşdırılacaq;

- müqayisəli üstünlüyə malik olan və rəqabətə davamlı sənaye məhsulları istehsalının genişləndiriləcək;

- sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə beynəlxalq standartların tətbiqinə nail olunacaq;

- sənaye klasterlərinin və müasir tipli sənaye komplekslərinin, sənaye parklarının, Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması hərtərəfli dəstəklənəcək;

İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturunun genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdir;

- sənayenin strukturunun seçilmiş inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq yenidənqurulması prosesi davam etdiriləcək;
- investisiya-innovasiya prosesləri, enerji və resursa qənaət edən, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq;
- investisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində işlər davam etdiriləcək;
- sənayenin inkişaf tempinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin prioritetliyi təmin ediləcək;
- ali və texniki peşə təhsilə diqqətin artırılması, mövcud elmi-texniki və kadr potensialının gücləndirilməsi, ixtisaslı kadrların hazırlanması diqqət mərkəzində olacaq;
- sənaye müəssisələrinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər davam etdiriləcək və sənaye məhsullarının ixracı stimullaşdırılacaq.

Gələcək illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı artım dinamikasının saxlanılması üçün zəruri tədbirlər görülməlidir. Bu məqsədlə qeyri-neft sektorunda ayrı-ayrı sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün görülən kompleks tədbirlər davam etdirilməlidir. Belə ki, infrastruktur layihələrinin davam etdirilməsi və biznes mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb olunması, rəqabət qabiliyyətli istehsalın dəstəklənməsi, istehsal prosesində müasir texnologiyaların istifadəsinin və intensiv metodların tətbiqinin stimullaşdırılması, maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, bazara çıxarılan məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, qanunvericilik bazasının iqtisadi artımın stimullaşdırılmasını təmin edəcək şəkildə təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər və sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli kreditlərin verilməsi kimi tədbirlər davam etdirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin olunması istiqamətində yürüdülmən siyasətin əsas prioritetidir. Qeyri-neft sənayesi sahəsində həyata keçirilən şaxələndirmə tədbirləri, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişafı, bu sahə üzrə rəqabətqabiliyyətli alt-sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də xarici ticarətin strukturunun və dəyişmə

dinamikası istiqamətində aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən islahatlar və düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində qeyri-neft sənayesinin inkişafı və onun ixracının genişləndirilməsi sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu inkişafın davamlılığının təmin edilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq qeyri-neft sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər davam etdiriləcəkdir. Ölkənin qeyri-neft sənayesi üzrə dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli olan altsahələrinin inkişafı, həmçinin müqayisəli üstünlüklərə malik olan qeyri-neft sənayesi məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması istiqamətində dövlət dəstəyi gücləndirilməlidir. Özəl sektorun iştirakı ilə son məhsul istehsalına qədər texnoloji zəncir qurulacaq, qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı gücləndirilməlidir. Bu işlərin reallaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 2011-ci il tarixli 40s nömrəli Sərəncamı ilə “2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı”nda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası qeyri-neft sənayesinin o cümlədən yüngül sənayenin dinamik inkişafına müəyyən dərəcədə təsir etmişdir.

Yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrin əsaslı yenidənqurulması, xüsusən yerli təbii resurslara və kənd təsərrüfatı məhsullarına, eləcə də istehsalat və məişət tullantılarının emalına əsaslanan müəssisələrin yaradılması sürətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında” 21 dekabr 2011-ci il tarixli 548 nömrəli Fərmanı və “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında” 28 dekabr 2011-ci il tarixli 1947 nömrəli Sərəncamı, “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” 5 noyabr 2012-ci il tarixli 736 nömrəli Fərmanına əsasən salınacaq sənaye və texnologiyalar parklarında müasir texnologiyalı müəssisələrin fəaliyyətinə və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını stimullaşdıracaqdır. Eləcə də, qeyri-neft sənayesində innovasiya fəallığının yüksəldilməsi məqsədilə qanunvericilik bazası və stimullaşdırıcı mexanizmlər yaradılacaq, ixracın dəstəklənməsi və daxili bazarın qorunması vasitəsilə yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafı stimullaşdırılacaqdır [37,38, 39].

Yüngül sənayesinin inkişafında, məhsulların rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü olmasının təmin edilməsi məqsədilə zəruri standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma işləri aparılması, milli standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma və akkreditasiya sistemlərində sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sahəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı elmi-texniki və konstruktor işlərinin genişləndirilməsi, patent işlərinin gücləndirilməsinin sahə müəssisələrinin inkişafı üçün vacib amillərdən olduğunu nəzərə alaraq tətbiqi elmlə bağlı işlər aparılmalıdır ki, bu da nəticə etibarlı ilə sahə müəssisələrində yeni məhsulların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Bilavasitə yüngül sənayenin inkişafının daha da sürətləndirilməsi üçün dövlətin müvafiq planlarına uyğun olaraq bir sıra tədbirlərin işlənməsi və həyata keçirilməsi zəruridir. Bu tədbirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- dövlət tərəfindən ölkədə yerli xammal (pambıq, yun, ipək, gön-dəri) əsasında yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatı nəzərə alınmaqla və ixrac yönümlü məhsul istehsal edən mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi;

- dövlət tərəfindən yüngül və toxuculuq sənaye sahələrində geyim və digər geniş istehlak mallarının istehsalının genişləndirilməsi və onların keyfiyyətinin artırılması istiqamətində müasir texnologiyaya əsaslanan investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması;

- dövlət tərəfindən əl ilə toxunan xalçaların istehsalının genişləndirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi;

- dövlət tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında toxuculuq sənayesinin əhəmiyyətli rolu olduğundan və dünya bazarının tələblərinə uyğun olaraq yüksək keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsul istehsalına imkan verən yeni texnologiyalar və nou-hauların cəlb edilməsi və yerli məhsulların rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədilə bu sahədə təcrübəyə malik olan xarici tərəfdaşların iştirakının təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması və uyğun dəstəyin verilməsi.

Respublikamızda rəqabətqabiliyyətli yeyinti məhsullarının istehsalının təşkilinə də ciddi diqqətin ayrılması, maliyyə dəstəyinin verilməsi də dövlətin müvafiq struktur

bölmələri tərəfindən həyata keçirilməsi gözləniləndir. Bu kimi tədbirlər və prioritet istiqamətləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

- yeyinti məhsullarının istehsalının və ixracının genişləndirilməsinin stimullaşdırılması;
- yeyinti məhsullarının daxili istehsalının inkişaf etdirilməsi üçün antidempinq siyasətinin tətbiq edilməsi;
- keyfiyyətin, bioloji dəyərliliyin və dad keyfiyyətinin təmin edilməsi;
- məhsulun qablaşdırılması üçün tara və avadanlıqlarla təminatın gücləndirilməsi;
- məhsulların steriləşdirilməsi proseslərinin gücləndirilməsi;
- xammalın emala daxil olmasından başlayaraq hazır məhsulun qablaşdırılmasına qədər bütün proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- məhsulun saxlanması, nəqli və emalı zamanı itkilərin azaldılması, xammalın kompleks istifadəsi, təkrar xammal resurslarının emalı və əlavə yeyinti məhsullarının çeşidinin artırılması üçün müasir texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması və s.

Məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsində və maya dəyərinin aşağı salınmasında, müəssisənin keyfiyyətli və təzə xammalla təchiz edilməsində önəmli rolunu nəzərə alaraq emal müəssisələrinin yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə ərazi yerləşdirmə məsələlərində dövlətin dolaylı iştirakının təmin edilməsi, elmi, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın aparılması vacib məsələlərdəndir.

3.3.Yeyinti sənayenin xammal bazası, onun genişləndirilməsi imkanları

Eyni zamanda yeyinti sənayesinin xammal bazası olan, böyük potensiala malik kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən taxılçılıq, tütünçülük, üzümçülük, zeytunçuluq və s. sahələrin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə kompleks emal müəssisələrinin yaradılması vacib məsələlərdəndir.

Cədvəl 3.2-nin məlumatlarından məlum olur ki, Respublikanın 1995-ci ildə bütün sənaye sahələrində məcmu istehsal 1771,2 milyon manat, 2000-ci ildə 3639

milyon manat, 2005-ci ildə 9308,8 milyon manat, 2010-cu ildə 27978,2 milyon manat və 2013-cü ildə isə 33898,1 milyon manat təşkil etmişdir [35, 40].

Cədvəl 3.2.

Sənaye məhsulunun həcmi, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

	1995	2000	2005	2010	2013
Bütün sənaye	1771,2	3639,0	9308,8	27978,2	33898,1
Mədəncixarma sənayesi	346,5	1625,8	5672,7	20862,5	24655,3
Emal sənayesi	1051,6	1550,7	3073,1	5735,7	7243,8
Qida məhsullarının istehsalı	172,5	657,1	1094,5	1924,6	2516,2

1995-ci ildə sənayenin strukturunda mədəncixarma sənayesi ümumi sənayenin 19,6% təşkil etdiyi halda artıq 2000-ci ildə bu fərq mədəncixarma sənayesinin xeyrinə olaraq 55,3% təşkil etmişdir. Növbəti illərdə də bu fərq tədricən daha qbarıq olaraq özünü göstərdi. Belə ki, 2005-ci ildə mədəncixarma sənayesi 60,9%, 2010-cu ildə 74,5% və nəhayət 2013-cü ildə isə 72,73% təşkil etmişdir.

Bu şəkildə sənayenin stukturundakı dəyişiklik təbii ki, hamıya məlum Azərbaycanın XX əsr neft müqaviləsinin əsasını təşkil edən neft sənayesinin inkişafı, sahəyə xarici sərmayə yatırımının gözlənilməz dərəcədə çox olması, xarici sənayeçilərin maraqları və onun ölkəmizdə reallaşdırılmasına hüquqi baznın yaradılması və dövlət dəstəyinin olması ilə şərtlənmişdir.

Bu isə neft hasilatının ildən ilə artması ilə özünü büruzə verməkdədir. Amma Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmaq və qeyri-neft sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar verdiyi fərman və sərəncamlar, dövlət proqramlarının reallaşdırılması nəticəsində tədricən bu nisbət ikincilərin xeyrinə dəyişməkdədir. Hətta cədvəlin məlumatına əsasən 2013-cü ildə 2010-cu illə müqayisədə emal sənayesinin payı 1,77% artmışdır.

Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi fonunda təbii ki, bu fərq emal sənayesinin xeyrinə olaraq dəyişməkdədir.

Emal sənayesinin ümumi tərkibində qida məhsullarının payı 1995-ci ildə 16,4%, 2000-ci ildə 42,37%, 2005-ci ildə 35,6%, 2010-cu ildə 33,55% və nəhayət 2013-cü ildə isə 34,73% təşkil etmişdir [35].

Təhlillər göstərir ki, hələ ki, mövcud istehsalın səviyyəsi ilə daxili tələbatı ödəmək mümkün deyil.

Belə ki, hazırda bu tələbatın bəzi məhsul növləri üzrə vəziyyəti belədir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən (cədvəl 3.3) Respublikada ət istehsalı 2005-ci ildə 130,7 min ton, 2009-cu ildə 237,1 min ton, 2010-cu ildə 246,6 min ton, 2011-ci ildə 258 min ton və 2013-cü ildə isə 284,6 min ton təşkil etmişdir. Statistika əsasən baza ili olan 2005-cillə müqayisədə 2009-cu ildə 28,3%, 2010-cu ildə 112,16%, 2011-ci ildə 120,88% və 2013-cü ildə isə 141,2% çox ət istehsal edilmişdir.

Cədvəl 3.3.

Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

Məhsulun adı	2005	2009	2010	2011	2013
Ət, min ton	130.7	237.1	246.6	258.0	284,6
Kolbasa məmulatları, min ton	1.9	2.2	2.1	2.4	6,0
Kərə yağı, min ton	14.2	20.7	20.9	21.1	21,9
Pendir və kəsmik, min ton	33.5	42.5	43.3	44.3	47,3
Un, min ton	1374	1 320	1 320	1 328	1438
Çörək və çörək-bulka məmulatları, min ton	985.5	1 194	1 162	1 166	1181
o cümlədən əmtəlik	693.5	728.8	730.0	732.4	741,8
Yağlılıq dərəcəsi 1-3, faiz olan süd, min ton	494.0	617.2	812.8	813.5	830,2
Yağlılıq dərəcəsi 6-29 faiz olan qaymaq, ton	1 608	4 111	4 230	4 357	4559
Duz, min ton	11.2	6.9	11.6	20.9	32,0
o cümlədən əmtəlik	11.2	5.5	4.4	5.1	6,3
Yodlaşdırılmış duz, min ton	4.2	3.9	8.5	17.8	27,5
Təbii çay, min ton	7.5	10.7	10.9	11.0	7,5
Dondurma, min ton	0.5	0.5	0.4	0.8	0,5
Marqarin məhsulları, min ton	17.8	15.5	20.2	21.8	24,5
Makaron məmulatı, min ton	3.5	12.9	13.0	10.7	7,2
Şəkər və şəkər tozu, min ton	3.6	316.3	335.5	334.7	423,1

Digər bir mühüm göstərici olan un istehsalına nəzər salmaq. Bu göstərici üzrə əksinə ilk bir neçə ilə ərzində azalma müşahidə olunur və sonuncu təhlil ilində 2013-cü ildə baza ili ilə müqayisədə un istehsalı 4,76% artmışdır.

Digər bir mühüm məhsul növü makaron məmulatları istehsalında isə əksinə hesabat dövrünün ara illərində istehsalın səviyyəsi son tədqiqat ili ilə müqayisədə azalmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə makaron məmulatları istehsalı 3,5 min on təşkil etdiyi halda 2009-cu ildə 268% çox yəni 12,9 min ton, 2010-cu ildə 271,4% çox, yəni

13 min ton, 2011-ci ildə istehsalın həcmində azalma müşahidə olunur. Qeyd edilən ildə baza ilindən 205,7%, yəni 10,7 min ton və nəhayət 2013-cü ildə isə 105% çox, yəni 7,2 min ton makaron məmulatı istehsal edilmişdir.

Azərbaycan əsas kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi orta hesabla 80 faizdən yüksəkdir. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarında bir qədər yüksək, yeyinti sənayesi məhsullarında isə bir qədər aşağıdır.

Burada özünütəminatmə dedikdə yerli istehsalın ölkənin ərzaq məhsuluna olan tələbat həcminə olan nisbəti nəzərdə tutulur. Rəsmi məlumatlara görə, ölkəmizdə son illərdə kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının istehsalı artdığından özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlib. Lakin Azərbaycanın potensialını nəzərə alsaq mövcud özünütəminatmə səviyyəsini ərzaq təhlükəsizliyi baxımından hələlik qənaətbəxş saymaq olmaz.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasını stimullaşdırmaq və əhalinin ərzaqla təminatını yerli istehsal hesabına daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının məlumatına görə, əgər 1950-1985-ci illərdə ərzaq istehsalının illik artımı 30 milyon ton, 1985-1995-ci illərdə 12 milyon ton təşkil edirdisə, 2030-cu ilədək bu göstərici cəmi 9 milyon ton səviyyəsində olacaqdır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 1 may tarixli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı məhz bu məqsədə nail olmaq üçün 2008-

2015-ci illər ərzində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş və artıq reallaşdırılmışdır. Bütün bu proqramların icrası artıq özünün bəhrəsini verməkdədir.

Prezident İlham Əliyev-regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransdakı çıxışında (27.01.2015) qeyd etdi - "Müasir texnika, cins mal-qara alınır. Fermerlərə güzəştlər edilir. Fermerlər bildiyiniz kimi, torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azaddırlar. Kənd təsərrüfatının inkişafında ən qabaqcıl təcrübə tətbiq edilməlidir. Taxılçılıqda iri fermer təsərrüfatları yaradılıbdır və biz bunun gözəl nəticələrini görürük. Bu iri fermer təsərrüfatlarında məhsuldarlıq orta məhsuldarlıqdan iki dəfə çoxdur - 55 sentner. Bu il isə bizdə taxılda məhsuldarlıq 23 və ya 24 sentnerdir. Yəni, bu proses davam etdiriləcək. Birinci mərhələdə 4 min 8 yüz hektar torpaq sahəsi əhatə edilmişdir. İndi icra edilən layihələr çərçivəsində 30 min hektar torpaqda iri fermer təsərrüfatları fəaliyyət göstərəcək.

Bir daha demək istəyirəm ki, biz dünyanın ən qabaqcıl təcrübəsini, müasir texnikanı tətbiq etməliyik, bütün lazımi tədbirləri görməliyik, xidmət lazımi səviyyədə göstərilməlidir. Burada səslənən məsələlər də öz həllini tapmalıdır. Yem təminatı əsas məsələdir, toxum fondu yaradılmalıdır. Biz özümüzü indi yeni texnika ilə təmin edirik. Hesab edirəm ki, yaxın illərdə biz bu məsələni tam şəkildə həll edəcəyik". Torpaq sahələrinin kəndlilərə paylanması, torpaq sahələrinin becərilməsi, suvarma problemləri və istehsal olunan məhsullarının reallaşdırılması çətinlikləri yaralı əkin sahələrinin boş, istifadəsiz qalmasına şərait yaratmışdı. Lakin Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi, sahədə islahatların aparılması, torpaq, kəndli münasibətlərinin bərpası sahəsində işlərin aparılması tədricən torpaq sahələrindən istifadənin genişlənməsinə stimül yaratdı. Bunu cədvəldə verilən statistik məlumatlardan da görmək olar.

Respublika üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi 1995-ci ildə 1207,9 min hektar, 2000-ci ildə 1041,5 min hektar, 2005-ci ildə 1327,9 min hektar, 2010-cu ildə 1583,9 min hektar, 2013-cü ildə isə 1684,2 min hektar təşkil etmişdir (cədvəl 3.4). Deməli əkin sahələri ildən ilə artır. Bu isə torpaq sahələrinin dövriyyəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədardır.

Dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahəsində də qeyd edilən illər üzrə artan dinamika müşahidə olunur. Belə ki, 1995-ci ildə 609,4 min hektar sahədən istifadə edildiyi halda artıq 2000-ci ildə bu sahə 648,2 min hektara, 2005-ci ildə 802,3 min hektara, 2010-cu ildə 968 min hektara və nəhayət 2013-cü ildə 1074,1 hektar çatdırılmışdır. Payızlıq dənliyələrin əkin sahəsi də ilbə-il artırılmışdır. Bu shənin payı 1995-ci ildə 583,3 min hektar, 2000-ci ildə 598,6 min hektar, 2005-ci ildə 753,1 min hektar, 2010-cu ildə 907 min hektar, artaraq 2013-cü ildə 1002 min hektara çatmışdır.

Cədvəl 3.4

Kənd təsərrüfatı bəzi bitkilərinin əkin sahəsi, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, min hektar

Göstərici	1995	2000	2005	2010	2013
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi cəmi	1207.9	1041.5	1327.9	1583.9	1684.2
Dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahəsi	609.4	648.2	802.3	968.0	1074.1
Payızlıq dənliyələrin əkin sahəsi	583.3	598.6	753.1	907.0	1002.0
Payızlıq buğdanın əkin sahəsi	417.5	494.8	591.2	655.8	689.1
Payızlıq arpanın əkin sahəsi	164.0	103.8	161.9	251.2	312.9
Yazlıq dənliyələrin əkin sahəsi	26.1	49.6	49.2	61.0	72.1
Yazlıq buğdanın əkin sahəsi	1.2	0.6	0.3	1.9	0.4
Yazlıq arpanın əkin sahəsi	2.8	4.7	5.2	13.5	16.5
Vələmirin əkin sahəsi	3.7	0.6	0.3	1.8	1.6
Dənlik qarğıdalının əkin sahəsi	10.5	31.9	31.7	29.9	38.6
Texniki bitkilərin əkin sahəsi	227.0	118.2	132.0	52.6	42.2
Pambığın əkin sahəsi	210.4	101.2	112.4	30.2	23.5
Şəkər çuğundurunun əkin sahəsi	5.1	2.5	3.0	8.5	5.5
Çayın əkin sahəsi	11.4	5.4	2.9	0.6	0.9

Əkin sahələrinin artması yalnız boş torpaq sahələrinin dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabına deyil, həmçinin bəzi əkin məhsullarının digərləri ilə əvəz edilməsi hesabına da bu dinamika ortaya çıxır. Belə ki, tədqiq oluna dövrdə Vələmir əkin sahəsi 1995-ci ildə 3,7 min hektara bərabər olduğu halda azaldılaraq 2013-cü ildə 1,6 min hektara, yazlıq buğdanın əkin sahəsi də müvafiq olaraq 1,2 min hektardan 0,4 min hektara endirilmişdir. Çayın əkin sahəsi də 11,4 min hektar təşkil etdiyi halda azaldılaraq 0,9 min hektara çatdırılmışdır. Həmçinin tütünün əkin sahəsi də müvafiq olaraq 8 min

hektardan 1,2 min hektara qədər azaldılmışdır. Bütün bu artma və ya azalma becərilməsi və bazarda reallaşdırılması daha rahat olan sahələrə kəndli-fermerlərin üstünlük vermələri ilə əlaqədardır [35].

Cədvəldə verilən statistik məlumatların təhlili ümumilidə toprpaq sahələrinin 39,5 faiz artdığını göstərir. İndi isə cədvəl 3.5-də verilənlərə əsasən həmin sahələrdən yeyinti və yüngül sənaye üçün nə qədər məhsul toplanılmasını təhlil edək [35].

Cədvəl 3.5

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, min ton

Göstərici	1995	2000	2005	2010	2013
Dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı	921.4	1540.2	2126.7	2000.5	2955.3
Payızlıq dənlilərin ümumi yığımı	886.1	1389.3	1928.5	1802.8	2673.1
Payızlıq buğdanın ümumi yığımı	624.5	1173.3	1565.2	1305.4	1892.2
Payızlıq arpanın ümumi yığımı	260.6	216.0	363.3	497.4	780.9
Yazlıq dənlilərin ümumi yığımı	35.3	150.9	198.2	197.7	282.2
Yazlıq buğdanın ümumi yığımı	1.1	1.4	0.6	3.5	1.2
Yazlıq arpanın ümumi yığımı	1.9	10.2	16.1	28.8	39.4
Vələmirin ümumi yığımı	4.1	0.6	0.5	3.1	3.1
Pambığın ümumi yığımı	274.1	91.5	196.6	38.2	45.2
Tütünün ümumi yığımı	11.7	17.3	7.1	3.2	3.5
Kartofun ümumi yığımı	155.5	469.0	1083.1	953.7	992.8
Tərəvəzin ümumi yığımı	424.1	780.8	1127.3	1189.5	1236.3
Ərzaqlıq bostan bitkilərinin ümumi yığımı	41.9	261.0	363.8	433.6	429.8
Meyvə və giləmeyvənin ümumi yığımı	324.4	477.0	625.7	729.5	853.8
Üzümün ümumi yığımı	308.7	76.9	79.7	129.5	148.5
Şəkər çuğundurunun ümumi yığımı	28.1	46.7	36.6	251.9	187.9
Dən üçün günəbaxanın ümumi yığımı	0.7	3.7	16.1	15.5	17.7
Çayın ümumi yığımı	9.4	1.1	0.7	0.5	0.6

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 921,4 min ton dənli və dənli paxlalı bitkilər istehsal edildiyi halda bu rəqəm 2000-ci ildə 1540,2 min ton, 2005-ci ildə 2126,7 min ton, 2010-cu ildə 2000,5 min ton və 2010-cu ildə isə 2955,3 min ton təşkil etmişdir. Payızlıq dənlilərin ümumi yığımında da inkişaf müşahidə olunur. Belə ki, 1005-ci ildə 886,1 min ton payızlıq dənliləri tədərük olduğu halda 2000-ci ildə

1389,3 min ton, 2005-ci ildə 1928,5 min ton, 2010-cu ildə 125.7 min ton azalaraq 1802,8 min tona endirilmiş lakin 2013-cü ildə 2010-cu illə müqayisədə 870,3 min ton artıq, yəni 2673,1 min ton payızlıq dənliyə tədarük edilmişdir [35].

Payızlıq buğdanın da yığılmasında artım dinamikası müşahidə olunur. Bu məhsul növləri üzrə istehsalın səviyyəsi 1995-ci ildə 624,5 min ton, 2000-ci ildə 1173,3 min ton, 2005-ci ildə 1565,2 min ton, 2010-cu ildə 1305,4 min ton və 2013-cü ildə isə 1892,2 min ton payızlıq buğda istehsal olunmuşdur.

Əkin sahələrində olduğu kimi məhsul istehsalında da geriləyən sahələrdən öncülü vələmir yığılmasında müşahidə olunur. Belə ki, bu sahədə 1995-ci ildə 4,1 min ton vələmir toplanıldığı halda bu göstərici 2000-ci ildə 0,6 min ton, 2005-ci ildə 0,5 min ton, 2010 –cu ildə 3,1 min ton və 2013-cü ildə isə 3,1 min ton vələmir istehsal edilmişdir.

Çayın da ümumi yığılmasında da kəskin azalma müşahidə olunur. Belə ki, bu göstərici 1995-ci ildə 9,4 min tona bərabər olduğu halda 2000-ci ildə 1,1 min tona, 2005-ci ildə 0,7 min tona, 2010-cu ildə yenidən azalaraq 0,5 min tona çatdırılmışdır. 2013-cü ildə isə məhsul istehsalı 2010-cu illə müqayisədə 0,1 min ton artaraq 0,6 min ton təşkil etmişdir.

Sahə və məhsullar üzrə müəhsul istehsalı həcmnin artması və ya azlığı müxtəlif təsir amilləri ilə müşayiət olunur ki, onların nəzərə alınması və vaxtında düzgün reaksiyanın verilməsi hesabına bütün neqativ halların qarşısını almaq və ya təsir dərəcəsini yumşaltmaq olar.

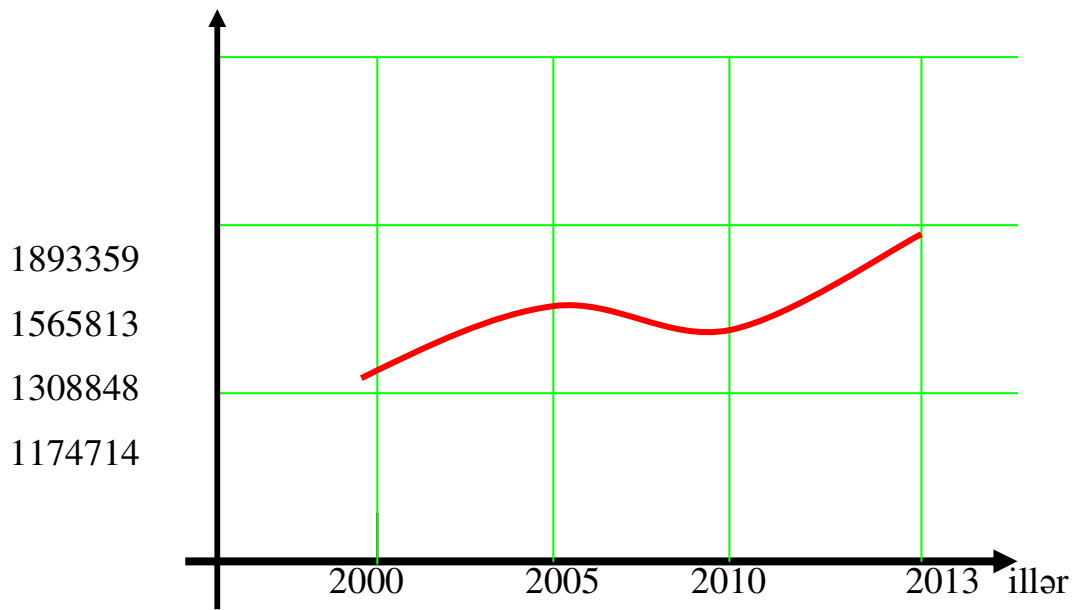
Başqa bir məlumata əsasən yalnız taxıl istehsalını təhlilinə diqqət yetirək. Ölkədə taxıl istehsalı 2000-ci ildə 1174714 ton, 2005-ci ildə 1565813 ton, 2010-cu ildə 1308848 ton, 2012-ci ildə 1847424 ton və 2013-cü ildə isə 1893359 ton payızlıq və yazlıq buğda istehsal edilmişdir. Bu isə 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 718645 ton çox taxıl istehsal olunmuşdur ki, bu dinamikanı sxematik olaraq diaqram vasitəsilə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 3.1).

Ölkəmizdə taxıl istehsalı yerli tələbatın 64 faizini ödəməyə kifayət edir. 2007-ci ildə bu göstərici 57 faiz idi. Taxıl məhsullarından arpa ilə təminat daha yaxşıdır - 97,8 faiz. İkinci sırada vələmir (89,3 faiz) və buğda (64 faiz) gəlir. Əsas taxıl

məhsulu olan buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsi 2007-ci ildən bəri 12 faiz yaxşılaşıb. 2007-ci ildə buğda ilə 57 faiz təminat var idi.

Digər bitkiçilik məhsullarından paxlalılarla özünütəminatmə səviyyəsi 76,6 faiz, kartofla 97,6 faiz, üzümlə 95 faiz, tərəvəz məhsulları ilə 102,3 faiz, bostan məhsulları ilə 100 faiz, meyvə ilə 121,8 faizdir. 2007-ci illə müqayisə etdikdə görürük ki, həmin tarixdə tərəvəzlə özünütəminatmə səviyyəsi 98,8 faiz, meyvə ilə 138 faiz, kartofla 98 faiz, üzümlə 93,7 faiz olub. Ötən müddətdə tərəvəzlə və üzümlə özünütəminatmə yaxşılaşıb, kartofla təminat isə pisləşib.

Taxıl istehsalı, ton

Şəkil 3.1. Azərbaycan Respublikasında taxıl istehsalı, 2000-2013-cü illər

Azərbaycanda yerli istehsal bəzi məhsul qrupları üzrə 100 faizi ötsə də, hələ də idxaldan asılılıq qalır. Taxılla təminatda idxaldan asılılıq 36,1 faiz, o cümlədən buğda ilə təminatda asılılıq 44 faizdir. Üzümdə 6 faiz, meyvədə 5 faiz, tərəvəzdə isə 3,1 faiz təşkil edib.

Heyvandarlıq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi ümumən yüksəkdir. Amma bitkiçilik məhsullarından fərqli olaraq heyvandarlıq məhsullarının heç biri üzrə 100 faiz təminat yoxdur.

Ətlə özünütəminatmə səviyyəsi 92 faizdir. O cümlədən, mal ətində 86,5 faiz, qoyun ətində 98 faiz, donuz ətində 36 faiz, quş ətində 96,2 faizdir. 2007-ci illə müqayisədən görünür ki, Azərbaycanda ətlə özünütəminatmə səviyyəsi yaxşılaşıb. 2007-ci ildə ətlə özünütəminatmə səviyyəsi 85 faiz idi.

Lakin onu da qeyd edək ki, ətlə təminatda yaxşılaşma donuz və quş ətinin hesabına olub. Ötən müddətdə mal əti ilə özünü təminatmə səviyyəsi 95 faizdən 86,5 faizə, qoyun ətində 100 faizdən 98 faizə düşüb. Donuz ətində 20 faizdən 36 faizə, quş ətində isə 70 faizdən 96 faizə yüksəlib.

Pisləşmə süd və balıq məhsulları, həmçinin yumurtada da müşahidə edilib. Südlə özünü təminatmə səviyyəsi 2007-ci ildən bəri 88 faizdən 76 faizə, yumurtada 98 faizdən 97 faizə, balıqda 72,6 faizdən 71,7 faizə enib. Buna görə də 2007-ci illi müqayisədə 2013-cü ildə mal və qoyun əti, süd, yumurta, balıq idxalı artıb.

Əsas yeyinti sənayesi məhsullarında isə özünü təminatmə səviyyəsi fərqlidir. Yalnız 2 məhsul üzrə yerli istehsal tələbata tam ödəyə bilər [35]. Bunlar meyvə və tərəvəz şirələri (115,5 faiz) və şəkər və şəkərdən hazırlanan məhsullar (176,2 faiz). Çörəklə özünü təminatmə səviyyəsi 99,98 faiz, marqarinlə 99,5 faiz, süd və qaymaqda 98,7 faiz, şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sularda 96 faizdir. 2007-ci ilə nisbətən unla özünü təminatmə səviyyəsi 96,8 faizdən 93,8 faizə, düyü ilə 18,8 faizdən 14,5 faizə, kərə yağı ilə 76,6 faizdən 50,5 faizə, pendirdə 91,6 faizdən 80,6 faizə düşüb (cədvəl 3.6).

Makaron məmulatları üzrə özünü təminatmə səviyyəsi 2007-ci ildə 42,2 faiz təşkil etdiyi halda 10,4 faiz artaraq 52,6 faiz təşkil etmişdir.

Şəkər istehsalı üçün xammalla da özünü təminatın səviyyəsi 2007-ci ildə 2,7 faiz təşkil etdiyi halda 2010-ci ildə 2,4 faiz, 2011-ci ildə 4,1 faiz, 2012-ci ildə 3,1 faiz və nəhayət 2013-cü ildə 4,5 faiz təşkil etmişdir.

Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini daha dolğun təmin etmək üçün başlıca məqsəd taxılçılığın, meyvəçiliyin və üzümçülüyn, tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, toxumçuluq və tingçiliyin, hevdarlıqda damazlıq-seleksiya işinin, yemçiliyin, aqrar emal sənayesinin və aqromarketinqin, aqroservis xidmətlərinin və kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Son illər əldə olunmuş nailiyyətlərin artırılması və ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə və həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası üzrə müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq üçün 2014-2017-ci illərdə intensiv metodların prioritetliyi təmin olunmalıdır.

Əsas növ sənaye məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %

	2007	2010	2011	2012	2013
Təmizlənmiş düyü	18,8	13,0	13,2	12,7	14,5
Un (bütün növləri)	96,8	95,1	84,1	94,1	93,8
Yarmalar (bütün növləri)	53,7	9,2	1,3	13,9	14,7
Tərkibində sirop, yumurta, pendir və ya meyvə cemi olmayan təzə çörək	99,99	99,99	99,99	99,98	99,98
Tortlar və sirniyyat məmulatları, şirinləşdirici maddələr qatılmış sair çörək-bulka məmulatları	80,0	70,6	60,6	61,4	58,9
Suxarı və peçenye istehsalı, uzun müddət saxlanan qənnadı məmulatları	23,3	22,2	21,3	30,4	26,1
Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları	23,6	22,9	27,3	23,1	19,3
Makaron məmulatları	42,2	72,7	63,6	70,2	52,6
Kərə yağı	76,6	50,0	50,2	50,5	50,5
Bütün növ pendirlər	91,6	85,7	86,5	88,6	80,6
Qatıq, qaymaq, yoqurt və s. məhsullar	94,9	93,5	89,5	92,2	93,7
Şəkər istehsalı üçün xammal	2,7	2,4	4,1	3,1	4,5
Şəkər və şəkərdən hazırlanan məhsullar	619,1	154,2	182,7	173,7	176,2
Çay	56,2	63,2	62,1	65,6	54,7
Duz	11,6	32,9	47,2	70,4	80,2
Şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sular	87,6	89,1	89,4	96,5	95,9
Şirinləşdirilmiş mineral və qazlı sular	97,1	90,8	90,3	92,4	92,1

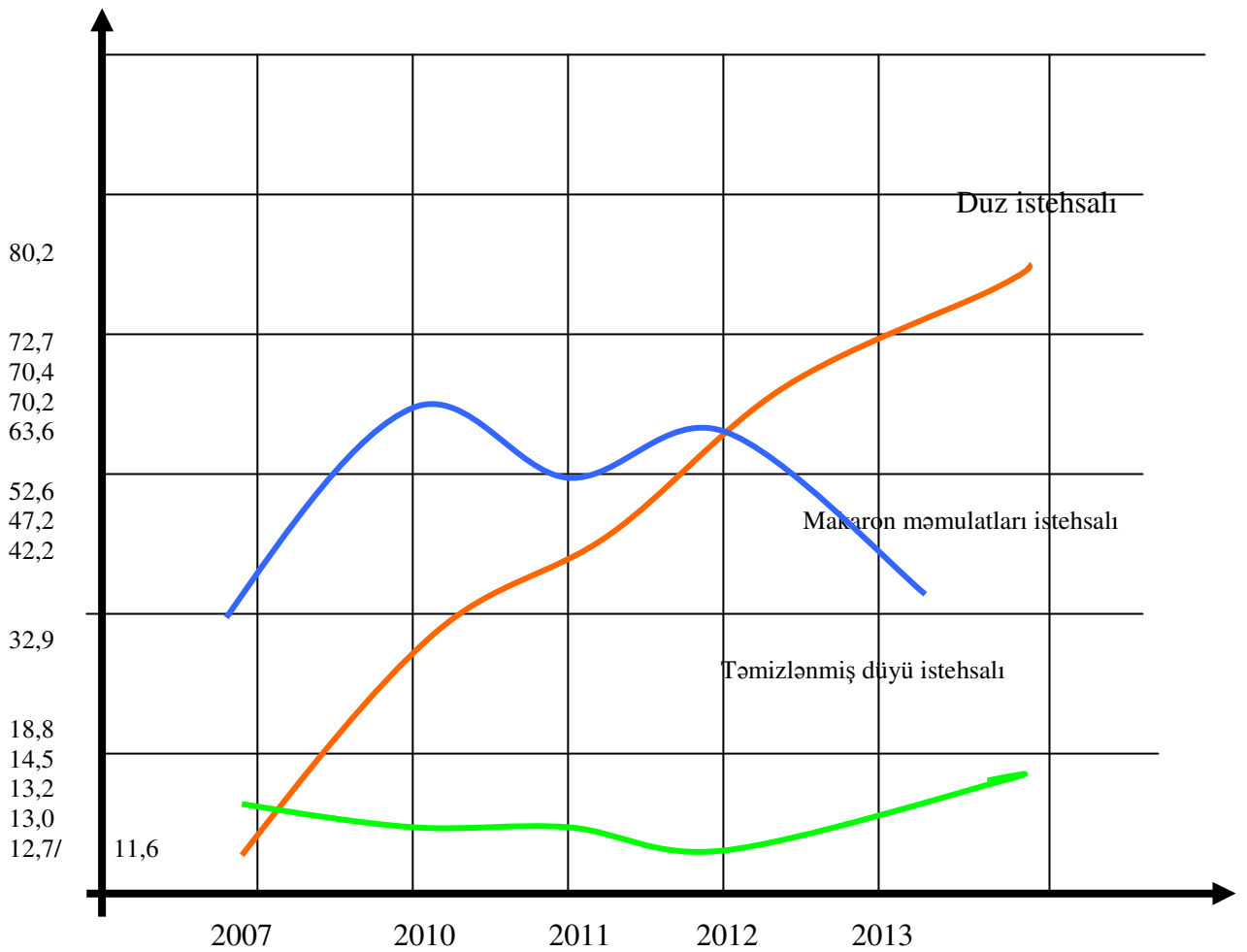
Bununla yanaşı, aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətlərinin təşkili, elmi-tədqiqat müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələbləri əsasında yenidən təşkili də qarşıda duran əsas prioritetlərdəndir. Bundan başqa, aqrar sahənin ixrac potensialının artırılması və onun tam reallaşdırılması, daxili bazarın beynəlxalq tələblərə uyğun forma və metodlarla qorunması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, aqrar sektora subsidiyaların, vergi güzəştlərinin və güzəştli kreditlərin verilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, aqrolizinq və aqroservis xidmətlərinin şərtlərinin asanlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Yeni heyvandarlıq və südçülük kompleksləri, damazlıq və quşçuluq təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı infrastrukturu, intensiv bağçılıq və toxumçuluğun inkişafı istiqamətində ardıcıl tədbirlər davam etdirilməlidir.

-Bitkiçilik məhsullarının istehsalının artırılması məqsədi ilə sahənin gübrəyə və bitki mühafizə vasitələrinə olan tələbatının ödənilməsi üçün “Azərbaycan 2020:

gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasından irəli gələn məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq dövlət tərəfindən müvafiq olaraq əsaslandırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu məqsədlə respublikada azot gübrəsi istehsal edən zavodun tikilməsi və mövcud Sumqayıt superfosfat zavodunun yenidən qurulması, rayonlarda gübrə və bitki mühafizəsi vasitələrinin topdansatış və pərakəndə satış şəbəkələrinin yaradılması, aqrokimyəvi, bitki mühafizəsi və karantin, toxumçuluq xidmətlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və fəaliyyətinin gücləndirilməsinə də xüsusi diqqətin və dəstəyin verilməsi vacibdir.

Şəkil 3.2. Əsas növ sənaye məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %

Ölkəmizin təbii-iqlim şəraiti üzümçülüğün daha da inkişaf etdirilərək istehsalın artırılmasına, əhalinin müxtəlif çeşidli, yüksək keyfiyyətli süfrə üzümünə, şərabçılıq və digər emal müəssisələrinin isə xammala olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində üzüm və şərabçılıq məhsullarının ixracının artırılmasına, idxalın əvəzləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Azərbaycanda üzümçülüğün inkişaf məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15

dekabr tarixli, 1890 nömrəli Sərəncamı ilə “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və proqramın icrası uğurla davam etdirilir.

Yeyinti sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün kənd təsərrüfatını təkil edən sahələrin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal həcmnin artırılması məqsədilə müəyyən istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- kənd təsərrüfatı birkilərinin istehsalında intensiv metodların tətbiqinin genişləndirilməsi;

- bitkiçilik məhsullarının istehsalında növbəli əkin sisteminin yerli şəraitə uyğun aparılması üçün özəl bölmə ilə müvafiq tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin bölgələr üzrə optimal əkin strukturunun və istehsal həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;

- süfrə və texniki üzüm sortlarının əkin sahələrinin genişləndirilməsi, yeni üzümlüklərin salınması;

- heyvandarlığın yem bazasının intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması;

- yem bitkilərinin əkin sahəsinin, məhsuldarlığının artırılması və qarışıq yem istehsalının genişləndirilməsi üçün digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- yem birkiləri əkinlərinin genişləndirilməsi;

- mineral gübrələrin yerli istehsalının təşkili imkanlarının araşdırılması.

- özəl toxumçuluq, tingçilik təsərrüfatlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bu sahədə mütərəqqi texnologiyaların tətbiq edilməsinin stimullaşdırılması;

- özəl toxum istehsalı sahəsində sertifikatlaşdırma sisteminin qurulması;

- toxumun sortluq və səpin keyfiyyətlərinə nəzarət funksiyasını həyata keçirən mütəxəssislər hazırlanması, toxumçuluq laboratoriyalarının modernləşdirilməsi.

- mövcud konserv, şirə istehsalı müəssisələrinin modernləşdirilməsi və bölgələrdə mini emal müəssisələrinin qurulmasının dəstəklənməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının dəstəklənməsi;

-kənd yerlərində kiçik həcmli emal müəssisələrinin, xüsusilə tez xarab olan meyvə, tərəvəz emalı şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsinin davam etdirilməsi;

-kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, satışı və emalı üzrə assosiasiyaların, cəmiyyətlərin, birliklərin yaradılmasının dəstəklənməsi;

-ölkədə heyvandarlığın və onun yem bazasının intensiv metodlarla inkişaf etdirilməsi;

-intensiv özəl ətlik təsərrüfatların yaradılması;

-cins mallarının ölkəyə gətirilməsi, ixtisaslaşmış fermalarda yetişdirilməsi üçün şərait yaradılması;

-damazlıq arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasının dəstəklənməsi;

-dövlət damazlıq təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;

-cins heyvandarlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsi və "Aqroferma"ların yaradılmasının dəstəklənməsi;

-arıçılığın inkişaf etdirilməsi;

-ət və süd məhsullarının istehsalının artırılması üçün müasir tələblərə cavab verən ət və süd emalı müəssisələri yaradılması;

Ölkədə quşçuluğu daha da inkişaf etdirmək üçün damazlıq quşçuluq təsərrüfatları və damazlıq materiallarının yetişdirilməsinin stimullaşdırılmalı.

Beynəlxalq və daxili miqrasiyanın intensivləşməsi, heyvandarlıq və quşçuluq məhsulları istehsalı və emalı sahələrində təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması, ölkəmizin beynəlxalq öhdəlikləri, konvensiyalara, ÜTT-yə və Avropa Qonşuluq Siyasətinə qoşulmaq təşəbbüsündən irəli gələn vəzifələr, heyvanların, heyvandarlıq məhsulları və xammalının idxal və ixracının intensivləşməsi və coğrafiyasının genişlənməsi, digər bir çox faktorlar baytarlıq xidmətində strateji hədəflərin seçilməsini, siyasətin əsas hədəflərinin inkişafını məhdudlaşdıran amillərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

NƏTİCƏ

Hər bir dövlətin iqtisadi vəziyyəti onun elmi-texniki inkişafı ilə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqinin əsas məqsədi ən az maddi, əmək və maliyyə resurslarının sərfi ilə yüksək keyfiyyətli məhsulun istehsalını sürətləndirməkdən ibarətdir. Dövlətin və sahibkarın iqtisadi və elmi-texniki məqsədləri bir-biri ilə üst-üsdə düşür, yəni burada əsas məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələbatını tam və hərtəfli ödəməkdir. Cəmiyyət üzvlərinin durmadan aratan tələbatı ilk növbədə onların yaşayış tərzinin daim dəyişməsi ilə əlaqədardır. Burada elm, texnika və maddi nemətlər istehsalı texnologiyası mühüm rol oynayır. İstehsal müəssisələrinin stabil və ahəngdar işləməsinin, buraxılan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsasını bu məhsulların keyfiyyəti təşkil edir.

Bununla yanaşı, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin təmin edilməsi ancaq istehsalın yüksək səviyyədə təşkili, istifadə olunan xammal və materialların yüksək keyfiyyətdə olması və sənaye-istehsal heyətinin yüksək peşəkarlığı ilə mümkündür.

Hər bir istehsalın xammal və materiallarla təmin olunması xammal bazasının və infrastruktur sahələrinin təşkilindən bir başa asılıdır. Hər bir infrastrukturun fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar müvafiq sahəyə, onun normal fəaliyyətinə və inkişafına dərhal mənfi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif istehsal sahələrində infrastruktur elementlərinin yaradılması müəssisələrin maddi-texniki təminatı, nəzərdə tutulan məhsulların hazırlanması və istehlakçılara çatdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, infrastruktur elementləri olmadan normal fəaliyyətli istehsal yaratmaq da mümkün deyil.

Zəruri infrastruktur elementləri mövcud olmadan, tələb olunan keyfiyyətdə və kəmiyyətdə məhsul istehsalına, bütövlükdə yüngül sənayenin səmərəli fəaliyyətinə nail olmaq mümkün deyil.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində infrastrukturun, o cümlədən elmi-texniki tərəqqinin inkişafının genişləndirilməsi ölkədə məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilə səciyyələnir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istehsal infrastrukturunda köməkçi emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm

rol oynayır. Müasir dövrdə sənaye sahələrinin infrastrukturunun inkişafında informasiya təminatı və məsləhət xidmətlərinin rolu çox böyükdür.

Yeyinti sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün kənd təsərrüfatını təşkil edən sahələrin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal həcminin artırılması məqsədilə müəyyən istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- kənd təsərrüfatı birkilərinin istehsalında intensiv metodların tətbiqinin genişləndirilməsi;

- bitkiçilik məhsullarının istehsalında növbəli əkin sisteminin yerli şəraitə uyğun aparılması üçün özəl bölmə ilə müvafiq tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin bölgələr üzrə optimal əkin strukturunun və istehsal həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

- iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması;

- süfrə və texniki üzüm sortlarının əkin sahələrinin genişləndirilməsi, yeni üzümlüklərin salınması;

- heyvandarlığın yem bazasının intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması;

- yem bitkilərinin əkin sahəsinin, məhsuldarlığının artırılması və qarışıq yem istehsalının genişləndirilməsi üçün digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- yem birkiləri əkinlərinin genişləndirilməsi;

- quş yeminin əsasını təşkil edən soya bitkilərinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi.

- mineral gübrələrin yerli istehsalının təşkili imkanlarının araşdırılması.

- özəl toxumçuluq, tingçilik təsərrüfatlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bu sahədə mütərəqqi texnologiyaların tətbiq edilməsinin stimullaşdırılması;

- orijinal, super elit və elit toxumlarının istehsalının özəl toxumçuluq təsərrüfatlarında həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi;

- özəl toxum istehsalı sahəsində sertifikatlaşdırma sisteminin qurulması;

- toxumun sortluq və səpin keyfiyyətlərinə nəzarət funksiyasını həyata keçirən mütəxəssislər hazırlanması, toxumçuluq laboratoriyalarının modernləşdirilməsi.

- kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının dəstəklənməsi;

-kənd yerlərində kiçik həcmli emal müəssisələrinin, xüsusilə tez xarab olan meyvə, tərəvəz emalı şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsinin davam etdirilməsi;

-kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, satışı və emalı üzrə assosiasiyaların, cəmiyyətlərin, birliklərin yaradılmasının dəstəklənməsi;

-ölkədə heyvandarlığın və onun yem bazasının intensiv metodlarla inkişaf etdirilməsi;

-intensiv özəl ətlik təsərrüfatların yaradılması;

-cins mallarının ölkəyə gətirilməsi, ixtisaslaşmış fermalarda yetişdirilməsi üçün şərait yaradılması;

-xarici ölkələrdən cins heyvanların idxal edilərək, özəl və dövlət damazlıq kənd təsərrüfatı müəssisələrinə verilməsinin dəstəklənməsi;

-damazlıq arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasının dəstəklənməsi;

-dövlət damazlıq təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;

-ət və süd məhsullarının istehsalının artırılması üçün müasir tələblərə cavab verən ət və süd emalı müəssisləri yaradılması;

-ölkədə quşçuluğu daha da inkişaf etdirmək üçün damazlıq quşçuluq təsərrüfatları və damazlıq materiallarının yetişdirilməsinin stimullaşdırılması.

Yüngül sənayenin inkişafının sürətləndirilməsi, məhsuldarlığın artırılması və xammal bazasının genişləndirilməsi məqsədilə:

- məhsuldar toxum növlərinin artırılması, suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;

- emal sənayesinin iqtisadi və texnoloji cəhətdən yaxşılaşdırılması;

- ölkədə yerli xammal (pambıq, yun, ipək, gön-dəri) əsasında yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatı nəzərə alınmaqla və ixracatçı məhsul istehsal edən mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi;

- məhsulun tədarükü, saxlama, qablaşdırma, daşıma, marketinq, aqroservis sistemlərinin, baytarlıq, damazlıq xidməti şəbəkəsinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulması.

- yüngül və toxuculuq sənaye sahələrində geyim və digər geniş istehlak mallarının istehsalının genişləndirilməsi və onların keyfiyyətinin artırılması

istiqamətində müasir texnologiyaya əsaslanan investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması;

- əl ilə toxunan xalçaların istehsalının genişləndirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi.

Aparılmış tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsal olunmuş məhsulların (xammalın) hamısı ilkin və təkarar emal müəssisələrinə çatdırılmır-emal edilmir və ya yarımfabrikat kimi kənara satılır.

Aparılan araşdırmalara əsasən, Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayesinin xammal bazasının genişləndirilməsi sahənin kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiyasından bilavasitə asılıdır. Bu inteqrasiyasının gücləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edirik:

- aqrar-sənaye inteqrasiyası mexanizmlərinin yaradılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi baxımından müvafiq normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını;

- aidiyyəti dövlət qurumları tərəfindən aqrar-sənaye inteqrasiyası mexanizmləri ilə bağlı emal müəssisələri və kənd təsərrüfatı istehsalçılarında elmi-metodik köməkliyin göstərilməsi və mütəmadi olaraq maarifləndirmə işinin aparılmasını;

- kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin kooperativlərdə birləşməsinə və təşkilatlanmasının təşviqini;

- kooperativlərin yaradılmasının, fəaliyyətinin və onların inkişafının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq maliyyə dəstəkləri mexanizmlərinin yaradılmasını;

- kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələrdən səmərəli istifadəyə stimullaşdırıcı tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi

Beləliklə aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən verilən tövsiyə xarakterli təkliflərin nəzər alınması ölkə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli sahələrindən olan yüngül sənayenin infrastrukturunun və nəticə etibarilə sahənin inkişafına təkan verəcəyi qənaətindəyik.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 1 iyul 1994-cü il,
2. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı şəhəri, 19 sentyabr 1995-ci il
3. “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999-cu il, № 759-IQ
4. “Pambıqçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 11 may 2010-cu il
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Bakı şəhəri, 11 fevral 2004-cü il № 24
6. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı, 2008-ci il 25 avqust
7. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” Bakı şəhəri, 15 sentyabr 2008-ci il № 3043
8. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il. № 80
9. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Bakı şəhəri, 29 dekabr 2012
10. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118
11. Akademik Ramiz Mehdiyev “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti” Məqalə. Xalq qəzeti.- 2009.- 19 iyul.- S. 2.
12. Hüseyinov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı, 2000.
13. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı: “Mütərcim”, 2001
14. Cəfərov T.V. Yüngül sənaye sahəsində resursların səmərəli istifadə problemləri. AzTU-nun prof.-müəllim heyətinin və aspirantların 54-cü elmi-texniki və tədris-metodiki konfransının məruzə materialları, Bakı, 2009, s. 294 – 295

15. Məmmədov S.M. “Sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə düzgün yerləşdirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəricisi kimi”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2007-ci il
16. Məmmədov S.M. “Yüngül sənayenin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi məsələləri”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2009-cu il
17. Məmmədov S.M. “Yüngül sənayenin inkişafı Azərbaycanın makroiqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2011-ci il
18. Məmmədov S.M. “Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və restrukturizasiya problemləri”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2012-ci il
19. Məmmədov S.M. «Модернизация производств в легкой промышленности», Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2013-ci il
20. Ekonomik gelişme sürecinde tarım-sanayi ilişkilerinin sektörler arası bütünleşmeye etkileri” (İqtisadi inkişaf prosesində kənd təsərrüfatı-sənaye əlaqələrinin sektorlararası inteqrasiyaya təsirləri), Cahit Aydemir, Murat Pıçak, 2008
21. Бабаджанов С.Г. Экономика предприятий швейной промышленности. Москва: «Академия», 2003.
22. Брезе О.Э. Экономика промышленности: Учебное пособие. - Кемерово: Кемеровский технологический институт пищевой промышленности, 2004.
23. Гукова А.В. Производственная инфраструктура в экономике региона. «Финансы и статистика». Москва: 2004.
24. Елизаров Ю.Ф. Экономика организаций (предприятий): учебник для вузов/ Ю.Ф. Елизаров. - 3-е изд., испр. - М.: Экзамен, 2008
25. Жаравина Ю.А. Производственная инфраструктура как фактор повышения конкурентоспособности национального хозяйства: Дис. канд. экон. наук: 08.00.01 СПб., 2006 225 с.
26. Зайцев Н.Л. «Экономика промышленного предприятия».-Москва, 2000
27. Магомедов М.Д., Заздравных А.В., Афанасьева Г.А. Экономика пищевой промышленности: Москва, Учебник Дашков и К 2011 232 с
28. Масюк Н.Н. Организационные инновации в текстильной промышленности (монография). Иваново, 2002.

29. Прохоренко А.А. Легкая промышленность: становление отрасли, оценка состояния и стратегия развития: монография / А.А. Прохоренко, Н.М. Тюкавкин, Е.В. Франк. - Самара: Самар. гос. техн. ун-т; Поволжский ин-т бизнеса, 2007
30. Румянцев Е.К., Тен А.В., Герасимов Б.И. Экономический анализ системы менеджмента качества предприятия пищевой промышленности: Монография. - Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2009. - 100 с
31. Савицкая Г.В. «Анализ эффективности деятельности предприятия: методологические аспекты».-Москва, 2003
32. Шарко М.Н., Головач А.И.. Экономика легкой промышленности. Керчь, 2007.
33. Экономика отрасли. Под ред. А.С.Пелиха. Ростов на/Дону: «Феникс», 2003.
34. [http// www.respublika. news az.](http://www.respublika.news.az)
35. [http// www.azstat.org](http://www.azstat.org)
36. [http// www. google.ru](http://www.google.ru)
37. [http// www.google.az](http://www.google.az)
38. [http// www.tarim.gov.tr](http://www.tarim.gov.tr)
39. [http// www.anfes.gov.az](http://www.anfes.gov.az)
40. [http// www.asib.az](http://www.asib.az)
41. [http// www.meclis.gov.az](http://www.meclis.gov.az)
42. [http// www.wikipediya.az](http://www.wikipediya.az)

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе изучены роль и значение пищевой и легкой промышленности в развитии экономики страны. С учетом сырьевая база отраслевого производства и другие факторы изучены также и вопросы рационального территориального размещения производств и аграрно-промышленной интеграции.

Определены и анализированы факторы инфраструктур предприятий отраслей для эффективного использования местной сырьевой базы и изучены тенденции развития.

В основе стратегия и политика государство по развитию промышленности изучены и анализированы сдерживающие факторы развитие отраслей пищевой и легкой промышленности.

На основе полученных результатов от изучении научных трудов ученых и опыт Азербайджанских и зарубежных стран сделаны выводы и даны предложения, которые учтены во время выполнения диссертационной работы.

С учетом социально-экономического значения отраслей пищевой и легкой промышленности в Азербайджане и в ее экономике изучены и анализированы потенциал и возможности доведение ранее достигнутого уровня по всем показателем.

Имея потенциальной возможности расширения сырьевой базы пищевой и легкой промышленности предприятия данной отрасли часто сталкивается с определенными трудностями по обеспечении сырьем и материалами.

На основе научного исследования нами определены проблемы по обеспечении предприятия сырьем и материалами и даны некоторые предложения по расширению сырьевой базы пищевой и легкой промышленности.

SUMMARY

This thesis studied the role and importance of food and light industry in the economic development of the country. Given the raw material base of industrial

production, and other factors also studied issues of rational territorial distribution of production and agro-industrial integration.

Identified and analyzed factors enterprise infrastructure sectors for the effective use of local raw material base and studied development trends.

At the heart of the strategy and policy of the government on the development of the industry studied and analyzed constraints the development of industries of food and light industry.

On the basis of the results obtained from the study of scientific works of the scientist and the experience of Azerbaijan and foreign countries, conclusions and suggestions are given, which are considered during the thesis.

Taking into account the socio-economic importance of industries of food and light industry in Azerbaijan and its economy are studied and analyzed the potential and possibilities of bringing the previously achieved level of all indicators.

With the potential for expanding the resource base of food and light industry enterprises in the industry are often faced with certain difficulties in securing raw materials and materials.

Based on the research we have identified problems in providing enterprise of raw materials, and given some suggestions to expand the resource base of food and light industry.

REFERAT

“Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin xammal bazaları və onların genişləndirilməsi imkanları” mövzusunda yerinə yetirilmiş magistr dissertasiya işində ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində, qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi müxtəlif dövlət proqramlarından irəli gələn məqsədə və vəzifələrə müvafiq olaraq Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayenin inkişaf tarixi, mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsinin sənayeləşdirmə və modernləşdirmə ilə xarakterizə olunduğu nəzərə alınaraq sənayeləşdirmənin kənd təsərrüfatının inkişafına nəzərə alınması ilə aparılması əsas götürülərək yüngül və yeyinti sənayenin xammal bazası araşdırılmış və onların genişləndirilməsi problemləri müəyyən edilmiş və onların həlli yolları təklif edilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi sənayeləşdirmə və modernləşdirmə ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə ölkə üçün sənayeləşdirmə kənd təsərrüfatının inkişafına nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Bu zaman ilk növbədə bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar olan sənaye sahələrini nəzərə alınmalıdır. Bu sənaye sahələrinə yeyinti və yüngül sənayeni və emal sənayesinin digər sahələrini aid etmək olar.

Bu sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi üzrə dövlətin strategiyası ilk öncə iki vacib məsələnin həllinə xidmət edir: birincisi xalq istehlak mallarının əhalinin artan tələbatının ödənilməsi; ikincisi isə xalq təsərrüfatının növbəti mərhələlərdə də sənayeləşdirilməsi üçün yığının yaradılması.

Yeyinti və yüngül sənaye emal sənayesinin aparıcı sahələrindən. Bu sənaye sahələri Respublikada son illər müəyyən qədər inkişaf edən sahə olmaqla daxili tələbatı ödəməklə xarici bazarlara da sahənin bəzi məhsulunun çıxılmasına xidmət edir. Bəzi ərzaq məhsulları, iplik və s. bir neçə xarici ölkələrə ixrac edilir. Yeyinti və yüngül sənaye əhalinin ərzaq məhsullarına, ilk tələbat mallarına olan tələbatının ödənilməsində, əhalinin işlə təmin olunmasında, dövlət büdcəsinin formalaşmasında da öz töhfəsini verən sahələrdir. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi, istehsalın yerli

xammala əsaslanaraq təşkil edilməsi onun ehtibarlı xammal bazasının formalaşmasını tələb edir.

Respublikamızın öz müstəqilliyini əldə etməsi, yeni iqtisadi şəraitə keçid, torpaq sahələrinin kənd əhalisinə paylanması və digər yeniliklər nəticəsində illərlə formalaşmış və inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı birdən birə idarəolunmaz hala düşməklə hər bir kəndlinin sərbəst ixtiyarında olan torpaq sahələrindən otlaq kimi istifadə etməsinə şərait yaratmışdır. Bu isə sahə istehsallarında əkin sahələrinin becərilməsi səviyyəsinin, məhsuldarlığın aşağı düşməsilə nəticələnmişdir.

Regionların inkişafı üzrə I, II və III Dövlət Proqramları və onlardan irəli gələn vəzifələrin icrası yeyinti və yüngül sənayenin xammal bazası olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Bununla əlaqədar yeyinti və yüngül sənayenin xammal bazasının genişləndirilməsi imkanlarını araşdırmağı qarşıya məqsəd kimi qoymuş elmi-tədqiqatın aparılmasının əhəmiyyəti və zəruriliyi artır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının yeyinti və yüngül sənayesi, onları xammalla təchiz edən kənd təsərrüfatı, aqrar-sənaye kompleksidir. Tədqiqatın predmetini isə yeyinti və yüngül sənayenin təsərrüfat fəaliyyətində böyük rol oynayan sahələr arasındakı münasibətlər və habelə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında sahənin roludur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin xammal bazasının genişləndirilməsi imkanları və yollarının araşdırılması dissertasiya işinin məqsədini və müdafiənin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metadoloji əsasını Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin əsərləri, problemlə bağlı mövcud ideya və nəzəriyyələr təşkil etmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin fərman və sərəncamları, qanunlar və dövlət proqramları, müvafiq dövlət qurumlarının iqtisadi – sosial siyasəti, hesabatları, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazaları və dövrümətbuat məlumatları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədqiqat obyektı olan yeyinti və yüngül sənayenin ölkə iqtisadiyyatının inkişafının səciyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması və sistemləşdirilməsi;
- müəyyən göstəricilər üzrə sahənin fəaliyyətinin araşdırılması;
- yeyinti sənayesinin xammal bazasının hərtərəfli tədqiqi və sahə istehsalının təmin edilməsində payı müəyyən edilmişdir;
- yüngül sənayesinin xammal bazasının hərtərəfli tədqiqi və sahə istehsalının təmin edilməsində payı müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanda yeyinti sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdır;
- Azərbaycanda yüngül sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilmiş və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdır;
- Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayesinin xammal bazasının mövcud vəziyyəti öyrənilməsi və genişləndirilməsi imkanları araşdırılmışdırılması əsasında əhəmiyyətli təkliflər verilmişdi.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat zamanı alınan nəticələr, müəyyən edilmiş problemlərin həlli yolları vəirəli sürülən təkliflərin praktiki olaraq həyata keçirilməsi, yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin xammal bazasından səmərəli istifadəyə köməklik göstərə bilər. Eyni zamanda xammal bazasının öyrənilməsi və genişləndirilməsi üzrə tədqiqat işlərinin aparılmasında yardımçı ola bilər.

Magistr:

M.N.Xasməmmədov

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. S.M.Məmmədov

